

URARTU DEVLETİNİN «KURULUŞ» EVRESİ
VE
KURUCU KRALLARDAN «LUTİPRİ = LAPTURİ» HAKKINDA
YENİ GÖRÜŞLER *

M. Taner TARHAN

G i r i Ő

Çağdaş tarihî kaynakların ve arkeolojik bulguların verilerine göre Urartular, zaman kapsamı bakımından M.Ö. XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden M.Ö. VI. yüzyılın başlarına kadar tarih sahnesinde görülmüşler, Eski Anadolu ve Ön Asya'nın siyasî ve kültür tarihinde çok önemli rol oynayan -Van Gölü çevresi merkez üzere, Karasu havzasından Transkafkasya'ya, Malatya bölgesinden Urmiye Gölü'ne kadar uzanan- bir uygarlığın temsilciliğini yapmışlardır.

Bu konu üzerinde, geçen yüzyıldan itibaren -1827'de F. E. Schulz'la- başlayan Urartu araştırmaları¹ günümüze değin sürdürülmüş ve değerli çalışmalar yapılmıştır.

* Bu makale temel olarak [M.Ö. XIII. Yüzyılda «Uruatri» ve «Nairi» Konfederasyonları, (=UNK), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Kürsüsü -yayınlanmamış- Doçentlik Tezi, İstanbul, 1978] konulu çalışmamızın «GİRİŞ» bölümünden derlenmiştir.

1 Urartu araştırmalarının tarihçesi için bkz. : B.B. Piotrovskii, *IrdV*, 43 vdd., *UKVA*, 82 vdd., *Urartu*, 13 vdd.; A. Erzen - v.d. yzl., *TAD*, X/2 (1960) 1961, 5 vdd.; B. Ögün, *ZDGM*, 111 (1961), 254 vdd.; E. Bilgiç - B. Ögün, *Anatolia*, VIII (1964), 65 vdd.; ayr. tüm Urartu buluntu ve kazı merkezleri, ilgili çalışmaların bibliyografyası ve haritalar için bkz. : W. Kleiss - H. Hauptmann - v.d. yzl., *TKU*, 9 vdd.

Urartu tarihi, siyasî bakımdan -yönetim şeklinin yapısal karakterine göre- iki ana devreye ayrılmaktadır :

(I) — M.Ö. XIII. yüzyılın ilk çeyreği - M.Ö. IX. yüzyılın ilk yarısı arasındaki devre :

Ur(u)atri / Urartu ve Nairi Konfederasyonları'nı kapsayan devredir². «*Urartu'nun Proto Tarihi*»³ olarak nitelendirilen bu devre -özellikleri nedeniyle- tarafımızdan «*Urartu'nun Arkaik Çağı*»⁴ olarak tanımlanmaktadır. Adı geçen konfederasyonlar, Doğu Anadolu'da Van Gölü çevresindeki topraklarda egemen olan «*Feodal Beylikler*»⁵ tarafından oluşturulmuştur. Bu toplumların etnik kökenleri, M.Ö. III. binde Transkaskasya üzerinden gelen «*Hurri - Urartu*» kabilelerinin ve akraba boylarının göçlerine dayanmaktadır⁶. M.Ö. XIII. yüzyılda -gelecekteki Urartu Devleti'nin temellerini oluşturan- «*Uruatri*» ve «*Nairi*» adı altında iki büyük siyasî birliğin «*Feodal Beylikler Konfederasyonu*» şeklinde tarih sahnesinde yer almalarına neden olan ana etken, Doğu Anadolu'nun güney sınırlarında beliren büyük ve güçlü bir tehlike ile doğrudan doğruya bağıntılıdır :

M.Ö. II. binde -Kerkük civarı merkez olmak üzere- Kuzey Mezopotamya'ya egemen olan Hurri - Mitanni devletinin, Hititler tara-

2 Ayrıntılı bilgi için bkz. G.A. Melikishvili, *Nairi-Urartu*; M. Salvini, *NU*; M.T. Tarhan, *UNK*, 85 vdd.; «*Konfederasyonlar*» deyimini için bkz. M.T. Tarhan, *A.e.*, 17 vd.; krş. B.B. Piotrovskii, *Urartu*, 42 (=...powerful alliences of tribes...); M. Salvini, *A.e.*, 47 (=...coalizioni il frazionamento politico...); C.A. Burney -D.M. Lang, *PHAAC*, 127 (=...confederacy of petty principalities...); M. Wäfler, *Urartu* (1976), 18 (=...Nairi-Föderation...).

3 M.N.van Loon, *Urartian Art*, 6; M. Salvini, *A.e.*, 32.

4 M.T. Tarhan, *MTEB*, 4 (1975), 44 ve *UNK*, 85, 89; «*Arkaik Çağ*» deyimini ile birlikte bu devre hakkındaki görüşlerimizin hocam Prof. Dr. A. Erzen tarafından aynen benimsenerek ilgili son yayınında kullanıldığını memnuniyetle görmekteyiz. (*Eastern Anatolia and Urartians*, İstanbul, 1979, 16-22).

5 Doğu Anadolu'nun bu çağlardaki siyasî yönetim birimlerini en açık bir şekilde tanımlayan bu deyim, ilk kez -Urartu hakkında da eser vermiş olan- rahmetli hocam Ord. Prof. Dr. A.M. Mansel tarafından kullanılmıştır («*Urartu Tarihi ve Medeniyeti*», *Beşinci Üniversite Haftası : Van*, İstanbul, 1945, 114 vdd.). Bu büyük Türk bilim adamının aziz hatırasını, bir kez daha bu satırlarda anmayı bir görev saymaktayız.

6 M.N.van Loon, *A.e.*, 4; krş. B.B. Piotrovskii, *Urartu*, 41 vdd.; A. Erzen, *A.e.*, 14 vdd.; ayr. bkz. M.T. Tarhan, *UNK*, 16, 27 vdd.

fından yıkılması ve parçalanması sonucunda bu politik güç tarih sahnesinden çekilmiş, Assur kralı Salmanassar I. (M.Ö. 1274-1245) de -varlığını devam ettirme çabasında bulunan- bu devletin kalıntısına son darbeyi indirmiştir. Tarihi olayların zincirleme gelişimi bundan sonra başlamaktadır. Assur devleti ile Doğu Anadolu toprakları arasındaki -adı geçen- bu tampon devlet⁷ ortadan kalkmıştır. Bu olayla, Kuzey Mezopotamya'daki -daha genel bir deyişle- Ön Asya'daki siyasî denge bozulmuştur. Buna paralel olarak Assur, Ön Asya dünyasında yeni bir «Süper Güç» olma yolunda çaba sarfetmektedir. Tarihi boyunca Doğu Akdeniz bölgesini ve ticaretini ele geçirmeyi amaçlayan ve bunun yanı sıra Anadolu topraklarının zenginliklerini sömürmeyi ilke edinen -değişmez bir doktrin olarak görülen- Assur'un dış politikası, bu olayla işlerlik kazanmaya başlamıştır. Assur'un güçlenmesi, doğal olarak güçlü bir ekonomiyi zorunlu kılmaktadır. Bunun için gerekli zengin kaynaklar, en yakın topraklarda, Doğu Anadolu'da mevcuttur: demir⁸ ve bakır gibi ham madde kaynakları, bunlardan işlenmiş mal stokları, toprak ürünleri, hayvan sürüleri... Ayrıca, burada yaşayan toplumları ağır vergilerle yükümlendirerek, Assur ekonomisi için gerekli olan devamlı bir gelir ve sömürü kaynağı elde etmek... İlgili tüm Assur kaynaklarını analiz ettiğimizde, askerî seferlerin esas amacının bu gayeye yönelik olduğu anlaşılmaktadır, yâni Doğu Anadolu üzerine yapılan seferlerin kökeninde ekonomik nedenler yatmaktadır. İşgâle yönelik devamlı ve kalıcı bir Assur egemenliği söz konusu değildir. Böylece -bu tarihe kadar aralarında herhangi bir siyasî birlik bulunmayan- Doğu Anadolu'daki bağımsız «*Feodal Beylikler*» güneyden gelen bu yeni tehlike ile, karşı karşıya kalmışlardır. Tehlike ve baskı, bu toplumları -etnik birliğin de verdiği güçle- aralarında birleşerek, güç birliği yapmaya yöneltmiş ve «Uruatri», kısa bir zaman sonra da «Nairi» adı altında tarih sahnesinde yerlerini almışlardır⁹. Bu olay, M.Ö. XIII. yüzyıldan itibaren, Assur etkisine yönelik bilinçli, büyük

7 M.T. Tarhan, *UNK*, 47, 89.

8 Bununla bağlantılı olarak, Urartu'nun güçlenerek yükselmesi «*demir cevherine büyük ölçüde sahip olması*»na atfedilir. Bu görüş ilk kez C.F. Lehmann-Haupt tarafından ileri sürülmüştür (*Armenien*, II/2, 889-895); M.T. Tarhan, *A.e.*, 164 vdd. ve ilgili notlar; O. Belli, *An Ar*, VI (1978), 46 vd.

9 Bkz. brd. dp. nt. 2'de göst. yer.

bir karşı tepki olarak özümmlenebilir¹⁰. Sosyal yapıları çok farklı olduğu hâlde, M.Ö. V. yüzyılda Grek şehir devletlerinin Pers tehlikesine karşı birleşmelerini, buna benzer bir girişim olarak gösterebiliriz.

Kaynaklar :

Bu devre hakkındaki bilgilerimiz -(II.) *ana devreye oranla*- çok kısıtlıdır. Faydalandığımız yazılı kaynaklar tek yönlü olup, bunlar -«*Ur(u)atri*» ve «*Nairi*» ülkeleri ve komşu bölgeler üzerine askerî seferler tertipliyen, bu topraklarda kanlı savaşlar yapan, kaleleri ve iskân merkezlerini yakıp yıkarak yağmalayan, onları ağır vergi ve haraç ödemekle yükümlü kılan- çağdaş Assur krallarının bazı annal ve tarihî yazıtlarından oluşmaktadır¹¹ (Bkz. Lev. I). Söz konusu kaynaklarda, konfederasyonların egemenlik bölgelerinin zaman zaman değiştiği görülür. Bazı bölgeler *Ur(u)atri* ve *Nairi* arasında el değiştirmektedir. Bu durum, en azından -Assur tehlikesinin olmadığı zamanlarda- konfederasyonlar arasındaki bazı iç çekişmeleri belgelemektedir : güçlü «*Beyler*»in kendi öz çıkarları doğrultusunda, verimli maden ve üretim bölgelerine egemen olabilmek kaygusu, ayrıca -ekonominin temelini oluşturan hayvancılıkla ilgili olarak- yaylakların paylaşılması gibi sürtüşmeler, Feodal Beylik düzeninin köklü ve kendine özgü yapısından ve yaşamından kaynaklanmış olmalıdır. Bu devrede kendi öz yazılı kaynakları olmadığı için(?) siyasî tarihin ayrıntılarını bilemiyoruz.

Araştırmalar :

Sözü geçen devreyi kapsayan ve coğrafi alan bakımından *Ur(u)atri* ve *Nairi*'nin yayıldığı bölgelerde, yakın zamanlara kadar

10 M.T. Tarhan, *A.e.*, 162.

11 (Lev. I'de adı geçen) Assur krallarının ilgili yazıtları için bkz. D.D. Luckenbill, *ARAB*, I; A.K. Grayson, *ARI*, 1-2; M. Salvini, *NU*; Assur krallarının kronolojisi için bkz. J.A. Brinkman, «*Mesopotamien Chronology of the Historical Period*» (A.L. Oppenheim, *Ancient Mesopotamia : Portrait of a Dead Civilization*, Chicago-London, 1963³), appendix, 346 vd.; *ARI*, 1, 158 ve *ARI*, 2, 213.

(Bkz. brd. dp. nt. 32) arkeolojik bir araştırma yapılmamıştır. Bu nedenle, «Konfederasyonlar» devri arkeolojik bulgular yönünden de karanlık kalmıştır. Buna paralel olarak, Urartu'nun siyasî ve kültür tarihi, sanatı üzerinde çalışan bilim adamları, eserlerinde bu devreyi kısa olarak geçiştirmek zorunda kalmışlardır¹². Bunun nedenleri açıktır : geçmişteki uygarlıkların üzerinde çalışanlar -haklı olarak- öncelikle göze çarpan ve kolaylıkla ipuçları verebilen büyük merkezleri araştırmaya yönelmişlerdir. Günümüze kadar, ortaya çıkarılmış olan ve bilimsel arkeolojik kazılarla yoğun olarak araştırılan görkemli Urartu merkezleri ve kalıntıları (II.) ana devreye aittir¹³. Ayrıca, (II.) ana devrenin başlarında, Sarduri I. (Yakl. ol. M.Ö. 840/830/825) devrinden itibaren görülen Urartu Yazıtları ve belgeleri¹⁴ bu uygarlığın tarih sahnesinden çekilmesine kadar devam etmektedir. Bunun yanı sıra -aynen (I.) ana devrede olduğu gibi ve daha da ayrıntılı olarak- çağdaş Assur kaynaklarının¹⁵ Urartu hakkında bilgi vermeye devam etmesi ve her iki kaynak grubu arasında -kısmen de olsa- önemli bazı paralelliklerin bulunması, kronoloji ve verilerin kontrolü yönünden büyük önem taşımaktadır.

(II) — M.Ö. IX. yüzyılın ikinci yarısı - M.Ö. VI. yüzyıl başları arasındaki devre :

Eski Anadolu ve Ön Asya'nın siyasî ve kültür tarihinin literatüründe -klâsik anlamda- «Urartu Devleti» olarak tanımlanan, «Krallık» devridir. Bu ana devre, yukarıda değindiğimiz üzere, bir çok yönden yoğun bir şekilde araştırılmıştır ve ilgili çalışmalar hâlen yürütülmektedir.

12 Bkz. B.B. Piotrovskii, *Urartu*, 43 vdd. ve *İrdV*, 57 vdd.; M.N.van Loon, *Urartian Art*, 6 vdd.; C.A. Burney - D.M. Lang, *PHAAC*, 127 vdd. gibi. Bu devreyi kapsayan, ancak yazılı kaynaklara dayanan ayrıntılı çalışmalar için bkz.brd. dp.nt. 2.

13 Bkz.brd. dp.nt. 1'de göst.yer.

14 F.W. König, *HChI*; G.A. Melikishvili, *UKN*; W. Kleiss - H. Hauptmann - v.d.yzl., *TKU*, 39 vdd.'da göst. eserler.

15 D.D. Luckenbill, *ARAB*, I-II; L. Waterman, *Royal Correspondance of the Assyrian Empire* (University of Michigan, Studies, Humanistic Series, XVII-XX), Ann Arbor, 1930-1936 ve diğer ilgili eserler.

Urartu Tarihinin Ana Problemleri :

Gerçekte -araştırmaların yetersizliği nedeniyle- Urartu tarihinin, kültür öğeleriyle birlikte bir bütün olarak ele alınmaması, yâni (I.) ana devrenin problemleri üzerinde yeterince çalışılmamış olması, başta Urartular'ın «etnik kökeni» olmak üzere, çelişkili bir çok görüşün ve varsayımın ileri sürülmesine neden olmuştur. Urartu konusunda değerli çalışmalar yapmış olan C.A. Burney¹⁶, (1971'de) bu ana problemlerle bağıntılı olarak aynen şunları söylemektedir :

«...Her hâli şartta, bu güne kadar, bilinmiyen yerleşme yerleri bulunmadığı müddetçe, Urartular'ın ataları hakkında hemen hiç bir şey bilmek mümkün değildir. Bu problemin çözümüne yardımcı olmak, Doğu Anadolu'daki arkeolojik çalışmaların, asıl câzip noktasını teşkil eder. Fakat, şimdiki duruma göre, bu problemin, gelecekteki 20 yıl içinde açıklığa kavuşacağı mümkün görünmemektedir. Buna göre, Urartu'nun -Ön Asya'nın büyük tarihî merkezlerinden bir taş atımlık mesafede olmasına rağmen- diğerlerine nazaran, basit bir öntarihin karanlığından birdenbire ortaya çıktığını kabul etmemiz gerekir...»

Oysa, bir uygarlığın -«Devlet» niteliğinde «Politik» ve «Etnik» bir güç olarak- tüm kültür elemanları ile birlikte birdenbire ortaya çıkması, en azından bir «göç hareketi»ni şart koşar¹⁷.

Urartu Göçleri (?) :

Bununla bağıntılı olarak, «göçler»i kapsayan görüşler, ilk kez geçen asrın sonlarında E. Schrader¹⁸ tarafından ortaya atılmış ve daha sonra W. Belck¹⁹, P. Jensen²⁰ ve M. Streck²¹ tarafından da be-

16 PHAAC, 127 vd.

17 M.T. Tarhan, UNK, 11.

18 SPAW, 1890, 333.

19 ZE, 1895, 602 vdd., ZA, XII, 1897, 113 vdd., Amsorya, 1927, 805 vdd.

20 ZA, XI, 1896, 306 vdd.

21 ZA, XIV, 1899, 125.

nimsenmiştir. Özellikle C.F. Lehmann-Haupt²² bunu desteklemiş ve Urartular'ın kökenini «*Bati*»da aramıştır. Yakın bir geçmişte de W.C. Benedict²³ ve diğer bazı araştırmacılar bu ekolün izleyicisi olarak görülürler. Bu görüşler çok genel kapsamlı olup, iki ana varsayım sözkonusudur :

a— Urartu Devleti'nin kuruluşu, Ön Asya dünyasında büyük değişikliklere neden olan «Deniz Kavimleri'nin Hareketleri» ve «Ege Göçleri» ile bağdaştırılmak istenmiştir²⁴. Buna paralel olarak, H.H.von der Osten²⁵ Van bölgesinde bulunan «Boyalı Keramik» türlerini, bu göçleri kanıtlayan bulgular olarak değerlendirmiştir²⁶. Oysa, bu göçlerden çok önce Urartular'ın varlığı Doğu Anadolu'da bilinmekte, yukarıda değindiğimiz Assur kaynakları bunu açıkça kanıtlamaktadır (Bkz. Lev. I). Göçlerle ilgili görüşlere karşı çıkan araştırmacıların başında A. Goetze²⁷ gelmekte ve bu konuda şu açıklamayı yapmaktadır :

«...Önemle üzerinde durulması gereken bir nokta da, Urartu Devletinin kuruluşunun, yeni bir halk tabakasının göçünü düşündürme imkânı vermemesidir. Ege Göçleri'nin son dalgası olarak Van Gölü bölgesine uzanan bir hareket söz konusu edilmekte, M.Ö. 1200 civarındaki dalgalanmaların bu bölgelere dek uzandığı ileri sürülmektedir. Ancak, eğer bir takım değişiklikler olduysa, eski gelenekler, bunlara aldırmadan, direnir, varlıklarını sürdürmüşlerdir...»

22 AGGW, IX/3 (1907), 120 vdd., *Materialien*, 123 vd., *Armenien*, II/2, 596, *KLIO*, XXVI (1932), 142.

23 JAOS, 80 (1960), 101 vd., özellikle 104.

24 Eleştirisi için bkz. B.B. Piotrovskii, *VT*, 43 vdd., *IrdV*, 63 vdd.; M.T. Tarhan, *A.e.*, 13 vdd.

25 *Or NS*, 21 (1952), 310; *Or NS*, 22 (1953), 329 vdd.; eleştirisi için bkz. M.T. Tarhan - V. Sevin, *An Ar*, IV-V (1976-1977), 293, dp.nt. 70; M.T. Tarhan, *UNK*, 50 vd.

26 Krg. W.A. Jenny, *PZ*, XIX (1928), 280 vdd.; E.B. Reilly, *TTAED*, IV (1940), 145 vdd.; K. Bittel, *Grundzüge*, 80; M.N.van Loon, *Urartian Art*, 29 vdd.; S. Kroll, *Keramik Urartäischer Festungen in Iran*, Berlin, 1976, 163 vdd.

27 *Kleinasien*, 191, ayr. bkz. *HCA*, 102 vdd.

b— M.Ö. IX. yüzyılın ortalarında cereyan eden bir göçün varlığı (?) söz konusudur. Bu görüşte olan araştırmacılar, değerlendirmelerine göre, Hurri kültür çerçevesi ile bağıntılı olmayan -yazı, dil, panteon düzeni gibi- bazı öğelerin farklılığına dayanarak, Urartu Devleti'nin bu kültür elemanları ile birlikte, birdenbire (?) tüm görkemiyle ortaya çıkışını, «yeni gelenler»le (?) bağdaştırmak isterler²⁸. Bu varsayıma göre, Hurri - Urartu etnik köken bağıntısı olmadığı gibi, (I.) ve (II.) ana devreler arasında da herhangi bir bağ, tarihsel ve kültürel devamlılık söz konusu değildir : Urartu tarihi sadece (II.) ana devreyi kapsamaktadır. Şöyle ki, Assur yazılı kaynaklarında geçen «Ür(u)atri»²⁹ ve «Nairi»³⁰ gibi deyimler sadece *coğrafî* adlardır ve «etnik-politik» bir anlam taşımazlar (Krs. brd. Bölüm II, A, B).

28 W.C. Benedict, *Göst. yer.*

29 Yukarıda değinilen göç varsayımları ile bağıntılı olmayarak, bazı araştırmacılar tarafından; KURu-r(u)-a-ri deyiminin etnik yönden bir anlam taşımadığı; Assurlular tarafından *Dağlık Bölge*, *Dağlık Ülke* anlamında kullanılmış coğrafi bir terim olduğu belirtilir. Krs. B.B. Piotrovskii, *Urartu*, 43; M.N.van Loon, *Urartian Art*, 6 vd.; ayrıntılı bilgi için bkz. M. Salvini, *NU*, 26 vd. 32 vd.; M.T. Tarhan, *UNK*, 87 vdd.; Bu arada, araştırmacıların hemen hemen tümü, bu terimin toponomi bakımından -klâsik anlamda kullanılan- Urartu'nun primitiv formu olduğu hakkında fikir birliğine varmışlardır: G.A. Melikishvili, *Nairi-Urartu*, 20; M. Salvini, *A.e.*, 24, dp.nt. 31, 41 ve *Urartu* (1976), 11; B.B. Piotrovskii, *IrdV*, 40 vd.; ayr.bkz. S. Parpola, *NAT*, 370 vdd.

30 B.B. Piotrovskii'ye göre (VT, 43 vdd., *Urartu*, 43), aynen «Ür(u)atri» de olduğu gibi, kolektif bir terimdir ve «Kabileler Birliği» için (=Nairi Konfederasyonu) kullanılmıştır. Açıklaması aynen şöyledir (...*Salmanassar I.'in kaynaklarında 8 ayrı ülke, tek bir terimle, Uruatri adı ile adlandırılmıştır. Demek ki M.Ö. XIII. yüzyılda Urartu bir Kabileler Birliği'nden oluşmaktadır ve bu durum bir Devlet hâline gelene kadar süregelmiştir. Ancak, burada -Tukulti-Ninurta I. devrinde- Assurlularca Nairi Ülkeleri deyiminin kullanılması bir değişikliği ifade etmektedir. Belki de, Nairi Ülkeleri'nin, muhtelif toplumlardan oluşmuş olan Kabileler Birliği'nin lideri pozisyonundaki Uruatri, bu pozisyonunu kaybetmesi sonucunda, Assurlular da bu deyimini kullanmayı uygun bulmuşlardır...*). Krs. M. Salvini, *A.e.*, 45; M.N.van Loon, *A.e.*, 9; S. Parpola, *NAT*, 253 vd. Bu arada «Nairi» terimi ile bağıntılı olarak, bazı filolojik yaklaşımlarda da bulunulmuştur : M. Streck (*ZA*, XIII, 1898, 68) «Nairi»yi Urartu dilinin yardımcı ile açıklamak istemiştir : «Nara = Halk»; Bu terimin, XVIII. sülâle devrindeki Mısır belgelerinde «İki Nehir Arası Ülkeleri» olarak adlandırılan, Kuzey Suriye bölgesindeki Mitanni yerleşim bölgesi olan «Naharina/Naharain» ile bir ilgisi olup olmadığı kesin değildir : H. Schäfer, *SPAW*, 1931, 430 vdd.;

Başlangıçta da değindiğimiz üzere, Transkafkasya kökenli gerçek göçlerin arkeolojik verileri ve ayrıntıları ise, Doğu Anadolu'nun -«Karaz Kültürü»³¹ gibi çeşitli adlarla tanımlanan- M.Ö. III. bin yıl ve daha eskiye giden kültürlerini belgeleyen -özellikle Van Gölü çevresindeki- suskun höyüklerinin ve M.Ö. II. bin iskân merkezlerinin altında yatmakta ve bilimsel kazıların yapılmasını beklemektedir³².

«Etnik Köken Problemi» de, bizi haklı olarak Hurri - Urartu bağlantısına yöneltmektedir.

Hurri - Urartu Bağntısı :

Her iki toplumun, aynı kökenden, ortak atalardan geldiği kesindir. Ancak, burada -yukarıda değinilen- karşıt görüşte olanların ileri sürdükleri farklılıkların meydana geliş nedenlerini kısaca belir-

A. Goetze, *HCA*, 103 (*Naharaim = Nairi*); R.T. O'callaghan, *Aram Naharaim.*; krs. W.C. Benedict, *A.e.*, 101.; Bazı araştırmacılara göre, bu terim, Hurri yerleşim adı olan «*Nihria*» ile bağlantılıdır : W. Andrae, *WVDOG*, 24, 62, dp.nt. 66; A. Ungnad, *RAss*, II, 439; M. Falkner, *AfO*, XVIII (1957-1958), 20 vdd.; *ARM*, I, 103; A. Goetze, *JCS*, VII (1953), 61 vdd.; P. Meriggi, *WZKM*, 58 (1962), 86; A.H. Sayce (*JRAS*, XIV, 674) ise Assurca «*nāru = Nehir*» kelimesi ile bir bağlantı kurmaya çalışmıştır. *Nairi* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M.T. Tarhan, *UNK*, 173 vdd.

31 Toplu bilgi için bkz. G. Arsebük, «Altınova'da (Elazığ) Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler», *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1979, 81 vdd.

32 1967'de A. Erzen tarafından Van'da kurulan, Fakültemize bağlı «Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları Merkezi»nin (Ekz. A.m., *İstanbul Üniversitesi Bülteni*, 2, 1976, 28 vd.) bilim kurulunca yürütülen çalışmalar, Urartu'nun Arkaik Çağı'na da yeni boyutlar kazandırmıştır : sadece Van bölgesinde yaptığımız bir kaç araştırmada bulunan iskân merkezlerinin toplam sayısı, aynı zamanda Assur kaynaklarının bu konuda pek de abartmalı sayılar vermediğini göstermektedir. Bu yerleşme merkezlerinde görülen konut tipleri / *iki odalı-ön avlulu evler* (M.T. Tarhan - V. Sevin, *An Ar*, IV-V, 1976-1977, 347 vdd., 276 vdd.) ile kent dokularının birbirleriyle olan organik bağları ve benzerlikleri, ayrıca yüzey buluntusu olarak ele geçirilen keramik türleri (*Göst.yer.*, 290 vdd.) köklü bir geleneğin M.Ö. IX. yüzyıldan çok eskiye dayandığını açıkça belgelemekte ve en önemli nokta olarak da, her iki ana devre arasındaki tarihsel ve kültürel devamlılığı açık bir şekilde vurgulamaktadır : M.T. Tarhan, *UNK*, 10 vd., 49 vdd.

lemek gereklidir; M.Ö. III. bin yıl başlarında -belki de iki ayrı «Boy»un oluşturduğu- göç dalgaları iki ayrı coğrafi mekâna yayılmıştır :

a— *Doğu Anadolu* («Karaz» kültürünün yayılım sahası).

b— *Kuzey Mezopotamya, Güney Suriye - Filistin* (Doğu Anadolu'daki «Karaz» ın karşılığı olan «Hirbet Kerak»³³ kültürünün yayılım alanı; aynı zamanda Hurri dilinin yayılım alanı ile de paralellik göstermektedir. Bu kültür M.Ö. II. binin sonlarında yerel kültürler içinde eriyerek, özümsemiştir).

Güneye yerleşen Hurriler'in, Doğu Anadolu yüksek yaylalarına ve dağlık bölgelerine yerleşmiş olan akraba toplumlara oranla çok daha avantajlı oldukları bir gerçektir : çünkü, coğrafi çevre, yerli ve komşu kültürlerin uygarlık düzeyleri ve karşılıklı etkileşim gibi ana ve yan etkenler gözönünde bulundurulmalıdır. Hurri kültürü Ön Asya dünyasında, süper uygarlıkların doğduğu besikte gelişmiştir. Bununla bağıntılı olarak, en azından iki büyük aşama söz konusu edilebilir³⁴ :

a— **Yazı :**

Köklü ve yüksek düzeydeki uygarlıkların etkisi ile -Urartular'dan 1500 sene önce- yazı geleneğine sahip olduklarını, M.Ö. III. (yakl. ol. M.Ö. 2300'den itibaren) ve II. bin yıl Hurri yazılı belgeleri açıkça göstermektedir³⁵.

b— **Politik Örgütlenme :**

Özellikle M.Ö. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren, Merkezi Devlet yönetimine geçtikleri görülür. Kaynaklarda adı geçen yönetim merkezi Waşşugani'nin ve kral adlarının varlığı ve de Hurri-Mitanni devletinin Ön Asya dünyasındaki etkin rolü, bunu açıkça kanıtlar. Oysa, Doğu Anadolu'da -daha önce de belirtildiği gibi- yöresel yönetim, kabile ve feodal beylik düzeni süregelmektedir.

33 İlgili yayınlar için bkz. dp.nt. 31'de göst.yer.

34 M.T. Tarhan, *A.e.*, 41 vd.

35 *Göst.yer.*, 29 vdd.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz : her iki toplum ayrı olarak³⁶ farklı coğrafi bölgelerde tarihî ve kültürel gelişimlerini sürdürmüşlerdir. Bu çok uzun süre içinde -belirtilen ana ve yan etkenler nedeniyle- başta DİL olmak üzere, bazı kültür öğelerinde farklılıklar meydana gelmiştir ki bunu da doğal karşılamak gerekir.

Hurri-Urartu DİL bağıntısı ise son olarak, günümüzde şu görünümü kazanmıştır : «Ana/Evlât» şeklinde tanımlanan dil akrabalığı görüşü terkedilmiştir³⁷. Geçerli olan görüş şöyledir :

«*Urartu dili, Hurca'nın geç bir diyalekti değildir. Fakat, bir kökten, aynı atadan çıkarak gelişmiş olan farklı bir dildir...*»³⁸.

Bu akrabalık derecesi «Teyze/Yeğen» bağıntısı şeklinde özümlemektedir³⁹. M.N.van Loon⁴⁰ bu konuyu şöyle noktalamaktadır :

«*...Ashında, Urartu dili, kuzey Mezopotamya, kuzey Suriye ve güney Anadolu'da M.Ö. II. binde konuşulan Hurri dilinden, doğrudan doğruya gelişmiş olamaz. Ancak, aynı bölgelerden ele geçirilmiş olan M.Ö. III. bine ait bazı kısa*

36 Bazı araştırmacılar ise Hurri-Urartu bağıntısını çok daha ileriye götürürler : Bu görüşe göre, M.Ö. II. binde Hurri-Mitanni devletinin egemenlik alanı Van Gölü çevresine kadar uzanmaktadır. (Özellikle bkz. A. Goetze, *Kleinasien*, 190 vd. ve *HCA*, 102 vdd., 172 vdd.; H.A. Rigg, *KVU*, 155 vdd.; B. Hrouda, *Vorderasien*, I, 257 gibi). Yukarıda belirtilen genel çerçeve içinde, «*Ur(u)atri* ve *Nairi* Konfederasyonları»nı ve daha sonra da «Urartu Devleti»ni, doğrudan doğruya Hurri-Mitanni devletinin bir parçası ve devamı olarak kabul etmek, tarihî gerçekleri zorlamaktan öteye gitmeyecektir (M.T. Tarhan, *A.e.*, 39 vd., 44 vd.; Doçentlik jürimizde bulunan sayın Prof. Dr. B. Ögün, aynı görüşte olduklarını ifade etmişlerdir.) Doğu Anadolu'nun da ötesinde, Transkafkasya'ya, Kuzey-Batı İran'a kadar yayılan Hurri-Mitanni kökenli veya etkili bazı arkeolojik bulgular (silindir mühürler dışında; altın, gümüş kaplar, bronz silâhlar ve benzer eserler üzerinde görülen işçilik) kanımca politik egemenliği değil, bölgeler arasında yürütülen ticarî ve kültürel ilişkileri, yâni dolaylı bağıntıları yansıtmaktadır (Kırş. B.B. Piotrovskii, *Urartu*, 42; C.A. Burney - D.M. Lang, *PHAAC*, 89-93, 98 vdd.; M.T. Tarhan, *A.e.*, 45 vdd.).

37 Kırş. W.C. Benedict, göst.yer.

38 G.A. Melikishvili, *Nairi-Urartu*, 104 vdd.; kırş. M. Salvini, *Urartu* (1976), 16.

39 M.T. Tarhan, *A.e.*, 25 vd.

40 *Urartian Art*, 3, dp.nt. 3.

Hurri metinleri, Urartu dilinde devam eden ve M.Ö. II. binde Hurri dilinde kaybolan bazı özellikler göstermektedir. Bu nedenle, Urartu dilinin, Hurriler'in Prehistorik çağından geldiği söylenebilir... Urartular ve Hurriler birbirlerine çok yakın dilleri kullanmışlardır. Bundan dolayı, çok önceleri ataları ortak bir ulustan gelmelidirler...»

Bu kısa, ancak ana problemlere ışık tutan gerekli açıklamalardan sonra -esas konuya girmeden önce- ilginç bir noktayı da belirtmek istiyoruz : Doğu Anadolu'da, aşılmaz doğal engebelerin -bir anlamda- izole ettiği, âdeta kendi kabuğuna çekilmiş olan Urartular, M.Ö. XIII. yüzyıldan itibaren, Assur'un düşmanlığı ve baskısı sayesinde, silkenerek toplanmaya başlamışlar ve güney sınırlarının ötesindeki uygar dünyanın gerçek varlığından haberdar olmuşlardır. Ancak, kendilerine çok pahalıya mâl olan ve tüm tarihleri boyunca süregelen bu kanlı ilişkiler, gelecekteki Urartu'yu yeni yapısıyla ortaya çıkarmıştır. Bize göre, düşman Assur, gerçekte Urartu'nun dış dünyaya kapalı olan pencerelerini -dolaylı olarak- yavaş yavaş aralamış ve açmıştır.

M.Ö. IX. yüzyılda da Beylikler Konfederasyonu'ndan, -merkezî otoriteye yönelik- devlet yönetimine, yâni Krallık düzenine geçiş aşaması -merkezî otoritenin kurularak sağlanması- sürekli ve güçlü bir organizasyonu gerektirmiştir. «*Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi*» olarak nitelendirdiğimiz bu geçiş devri, gerçekte Urartu tarihinin iki ana devresi arasında yeralan bir ara devre/intikal devresi olarak karşımıza çıkmaktadır (Bkz. Lev. I). Biz burada, ilgili kaynakların ışığı altında -tarihî ayrıntılara girmeden- Urartu tarihinde kavram kargaşası yaratan bazı terimleri ve önemli noktaları aydınlatmaya çalışacağız.

I) URARTU DEVLETİ'NİN «KURUCU» KRALLARI

Urartu kaynaklarının yanı sıra, çağdaş Assur kaynaklarındaki verilere ve arkeolojik bulgulara göre, Lutipri'nin oğlu kral Sarduri I.'den (yakl. ol. M.Ö. 840-830/825) itibaren Urartular, *Merkezî Devlet* sistemi ile yönetilmeye başlanmışlardır.

Ancak, bu arada hemen belirtelim ki -yukarıda da değindiğimiz gibi- bu aşamada Beylikler Konfederasyonu'nun kendine özgü, köklü ve geleneksel yönetim sisteminden, birdenbire merkezî devlet yönetimine geçilememiştir⁴¹. Krallık otoritesinin gereği olan bazı kurumların, hiyerarşinin, bürokrasinin ve diğerlerinin kurulması, yerleşmesi ve işlerlik kazanması -görüşümüze göre- hemen hemen Urartu Devleti'nin en parlak devirlerine kadar süregelmiştir.

A) Sarduri I.

Urartu Devleti tarihini kapsayan tüm araştırmalarda, Sarduri I. «Kurucu Kral» olarak tanımlanmaktadır⁴². Daha sonra ilgili bölümlerde açıklıyacağımız üzere -çok önemli bir noktaya değinen- E. Bilgiç'in⁴³ tanımlaması ise şöyledir : Sarduri I. «birleşik Urartu devletinin gerçek kurucusudur». Bu kral tarafından kurulduğu anlaşılan başkent Tuşpa'nın, yâni görkemli Van Kalesinin⁴⁴ varlığı ve

41 M.T. Tarhan, *A.e.*, 61.

42 C.F. Lehmann - Haupt, *Armenien*, II/1, 21 vd.; N. Adontz, *Histoire d'Arménie*, 181 vd.; A. Goetze, *Kleinasiens*, 191; B.B. Piotrovskii, *IrdV*, 81 vd. *Urartu*, 49 vdd.; H. Schmökel, *HdO*, II/3 (1957), 166; T. Beran, *Urartu*, 605 vdd.; G. Azarpay, *UAA*, 8; M.N.van Loon, *Urartian Art*, 7 vdd.; B. Hrouda, *Vorderasien*, I, 257; E. Akurgal, *Kunstzentren*, 1 vd.; M. Salvini, *NU*, 77 vd. ve *Urartu* (1976), 11; C.A. Burney - D.M. Lang, *PHAAC*, 130, 132; G.A. Melikishvili, *UKN*, 440 ve diğer ilgili eserler.

43 *TAD*, IX/1 (1959), 46.

44 İlgili yayınlar için bkz. W. Kleiss - H. Hauptmann - v.d.yzl., *TKU*, 9, no. 1; ayr.bkz. F. Schachermeyr, *RLV*, XIII (1929), 487 vdd.; G.A. Melikishvili, *UKN*, 443 vd. Bu arada, kalenin güneye bakan büyük terasında yer alan gör-

bu kalenin kuzey-batı eteklerindeki -kendi adıyla anılan- Sardur Burcu/Madır Burç⁴⁵ üzerinde yer alan yazıtları, bu tanımlamaların temelini oluşturmaktadır :

Prg. I-II (Str. 1 vdd.) : «*Büyük kral Lutipri'nin oğlu, kudretli kral, kâinatın kralı, Nairi ülkesinin kralı, eşi olmayan kral, savaştan korkmayan dehşet verici çoban, kendine boyun eğmiyenleri mahveden kral Sarduri'nin yazıtı; (Ben) Lutipri'nin oğlu, krallar kralı, bütün krallardan vergi kabul eden Sarduri'yim...*»⁴⁶

Bu kralın adı (=Idsar₆ -dūri)⁴⁷ ayrıca, çağdaşı olan Assur kralı

kemli kral mezarlarından batıda olanı, Sarduri I.'in sülâlesiyle bağıntılı olarak, «Kurucular Mezarı» adıyla tanımlanmıştır (F.W. König, *HChI*, 261 vd.). Ancak, bu konuda kesin bir tanımlama yapmak -meslekdaşım Doç. Dr. V. Sevin'in de hemfikir olduğu gibi- şimdilik imkânsızdır. En azından krali mezar mimarisine yönelik özel ve ayrıntılı bir çalışma gereklidir.

45 İlgili yayınlar için bkz. *TKU*, no. 1b.

46 *CICH*, no. 1-3 = *UKN*, no. 1-3 = *HChI*, no. 1a-c; E. Bilgiç, *A.e.*, 45; M. Salvini, *NU*, 13 vd. : Önce de değinildiği gibi, *Sarduri* I.'e ait -birbirinin aynı olan- bu yazıtlar Urartu'nun -bilinen- ilk yazılı belgelerini oluşturmaktadır. Ancak, bunlar, daha sonrakiler gibi Urartu dilinde olmayıp M.Ö. IX. yüzyıl Yeni Assur çivi yazısı ile kaleme alınmışlardır.

47 M.N.van Loon (*A.e.*, 8, dp.nt. 29'da ve *Anatolian Studies presented to Hans Gustav Güterbock...*, İstanbul, 1974, 191) -Sarduri I.'e ait yazıtların Assurca kaleme alınmış olması nedeniyle- «Sardur» adı ile bağıntılı olarak bazı açıklamalar yapmaktadır: *Sarduri* adında ve daha sonra aynı adı kullananlarda ilk hece «RI» şeklinde yazılmakta ve «MÚŠ» olarak okunmaktadır (*IDMÜŠ-dū-ri*). Bu *Tanrıça İstar* anlamını taşımakta ve Yeni Assurca'da *Issar* olarak telâffuz edilmektedir; Ayrıca Assur'da *İstar-dūri* adına rastlanılmaktadır (F. Thureau-Dangin, *Huitième Campagne*, 66, str. 430; *ARAB*, II, no. 178), Sargon II.'in M.Ö. 714'deki seferinde sözünü ettiği, «Arrapha Valisi»dir. Ayrıca, Sargon II. aynı seferde, yağmaladığı şehirler arasında «*İstar-Dūri'nin şehri*»nden (*ARAB*, II, no. 20, 165) ve «*Urartu kralı, İspueni'nin oğlu İstar-dūri*» den söz etmektedir [Oysa Urartu yazıtlarına göre Urartu kralı İspuini'nin (M.Ö. 830/825-810) oğlu Menua'dır (M.Ö. 810-786). Burada önemli olan nokta -aşağıda da belirtildiği gibi- *İstar-dūri* = *Sarduri* özdeşleşmesidir. Tarihi yönden de, M.Ö. IX. yüzyılın ikinci yarısında aynı adlı başka bir kralın varlığı belki de -Urartu'nun karanlık kalmış muhtemel bir saray entrikası ortaya koyması bakımından- önem taşımaktadır: krş. C.F. Lehmann-Haupt, *Armenien*, II/2, 21 vdd.; M.N.van Loon, *Göst.yer.*, 187, dp.nt. 2; V. Sevin, *An. Ar.*, VII (1979), 3, dp.nt. 10]. Aynı ad, Assurbanipal (M.Ö. 668-627) tarafından, Urartu kralı Sarduri III.'den (M.Ö. 645-635) bahsederken yine kullanılmaktadır (*ARAB*, II, no. 835).; Urartu

Salmanassar III.'ün (M.Ö. 858-824) ünlü «Siyah Obelisk»inde⁴⁸ -27. saltanat yılının (M.Ö. 832) olaylarını kapsayan bölümünde- (=Str. 144 : «*Isi-e-du-ri KURú-ra-ar-ta-a-a*»=) *Urartu'lu Seduri* olarak geçmektedir⁴⁹ (Bkz. Lev. I) :

Str. 141-146 : «...Saltanatımın 27. yılında, arabalarımı ve birliklerimi biraraya topladım. turtānu Daiān - Aššur'u, büyük ordularımın başkomutanını, ordularımın başında, Urartu'ya karşı gönderdim Urartu'lu Seduri bunu öğrendi. Birliklerinin gücüne güvenerek, savaş yapmak için, bana karşı ilerledi. Onunla savaştım, onu mağlup etmeyi başardım. Geniş ovaı, savaşçılarının cesetleri ile doldurdum.....»⁵⁰

B) Arame :

Oysa, yine Salmanassar III.'ün yazılı kaynaklarında -Urartu yazıtlarında adı geçmiyen- başka bir Urartu kralından söz edilir : 1., 3. ve 15. saltanat yıllarını kapsayan olaylarda («Kurkh Monoliti» =Kol. I, str. 24 :⁵¹ «*la-ra-me KURu-ra-ar-ta-a-a* / Kol. II, str. 48 :

hiyerogliflerinde ise *Sarduri* adı -aşağıdan yukarıya doğru- [*Dişi aslan başı* (=Tanrıça *İstar*'ın «Kutsal Hayvanı») + *Kale* + *Ağaç*] şeklinde gösterilmiştir (Bkz. B.B. Piotrovskii, *VT*, lev. XXXVb; hiyeroglifler için ayrıntılı bilgi : R.D. Barnett, *The Hieroglyphic Writing of Urartu*, İstanbul-Leiden, 1974; E.von Schuler, *RAss*, IV/5-6, 400 vdd.). G.A. Melikishvili'ye göre (*UKN*, 440) *Sarduri*, Urartuca theophorik = tanrısal bir addir ve bu ad Urartu Tanrıçası *Sardi*'den gelmektedir (Assurlu *İstar* = Urartulu *Sardi* özdeşliği ileri sürülür). Ayrıca adın sonuna -*uri* unsuru katılmıştır. Assur kralı Tiglatpileser III. de (M.Ö. 744-727) *Sarduri* II.'den (M.Ö. 764-735) *Sardaurri* olarak söz etmesi (*ARAB*, I, no. 785) bu görüşü desteklemektedir.

48 Adı geçen yazıt Kalah (=Nimrud)da bulunmuş olup, saltanatının 1. -31. yılları arasındaki olayları kapsamaktadır : A.H. Layard, *ICCAM*, lev. 87-98; *ARAB*, I, no. 555 vdd.; *AVIIU*, no. 28; E. Michel, *WO*, II/2 (1955), 137 vdd. ve *WO*, II/3 (1956), 221 vdd.; M. Salvini, *NU*, 37 vd.

49 E. Bilgiç, *Göst.yer.*; M. Salvini, *A.e.*, 78; krş. C.F. Lehmann-Haupt, *göst.yer.* (Araştırmacıya göre de -yukarıda değinildiği gibi- iki ayrı *Sarduri* mevcuttur : kritiği için bkz. B.B. Piotrovskii, *IrdV*, 79 vd. ve M. Salvini, *A.e.*, 77 vd.).

50 *ARAB*, I, no. 584.

51 (a) «Kurkh Monoliti» : Diyarbakır'ın takriben 20 km. güneyinde, aynı adı taşıyan yerde bulunmuştur. Yazıt için bkz. H.C. Rawlinson, *IIIR*, lev. 7 vd.; F.E. Peiser, *KB*, I, 150 vdd.; *ARAB*, I, no. 594 vdd.; *AVIIU*, no. 27; W.G. Lam-

«*lar-ra-mu URUu-ra-ar-ta-a-a*»=) *Urartu'lu Arame / Aramu'nun adı* görülmektedir : (Bkz. Lev. I).

1. Saltanat Yılı (M.Ö. 858) Olayları :

Kol. I, str. 14, 23 vdd. : «....*Hükümdarlığımın başlangıcında, saltanatımın ilk yılında..... Hubuškia'dan⁵² hareket ettim. Sugunia'ya, Urartu'lu Arame'nin krali şehrine yaklaştım. Şehre hücum ettim ve ele geçirdim. Savaşçılarının çoğunu kılıçtan geçirdim. Ganimetleri topladım. Şehrinin önünde, kesilmiş başlardan bir sütun yaptım. Civardaki 14 şehri, ateşle yaktım. Sugunia'dan hareket ettim. Nairi Ülkesinin Denizine⁵³ ulaştım.....*»⁵⁴

bert, *AS*, XI (1961), 146 vdd. : M. Salvini, *NU*, 34 vdd. : Bu annal, saltanatının ilk 6 yılını kapsamaktadır; ayr.aynı adı taşıyan, M.Ö. III. bindeki (*LU²A-ra-me / LU²A-ra-mu*) bölgesi için bkz. S. Parpola, *NAT*, 36.

52 *Hubuškia* ile ilgili Assur kaynakları için bkz. : S. Parpola, *A.e.*, 166 vd.; ayr.bkz. brd.dp.nt. 75.

53 *Nairi Ülkesinin Denizi* = Van Gölü (= *Tâmdu* şa *KURNairi*) : ilgili Assur kaynakları için bkz. S. Parpola, *A.e.*, 346, krş. 345.; bu özdeşlik ve ilgili görüşler için bkz. M. Salvini, *A.e.*, 39 dp.nt. 13 ve 74 dp.nt. 4.

54 *ARAB*, I, no. 598; Assur kralının ilgili diğer kaynakları için bkz. : (b) Assur şehrinde bulunan kil tabletler üzerindeki annaller (saltanatının ilk 16 yılını kapsar) : C.G. Cameron, *Sumer*, VI/1 (1950), 6 vdd. = E. Michel, *WO*, I/6 (1952), 454 vdd.; (c) Kalah'da bulunan kolosal boğa heykelleri üzerindeki annaller (saltanatının ilk 18 yılını kapsar) : A.H. Layard, *ICCAM*, lev. 12-16, 46 vd. = A. Billerbeck - F. Delitzsch, *BA*, VI/1 (1908), 144 vdd.; *ARAB*, I, no. 641 vdd.; M. Salvini, *NU*, 39 vd.; (d) Assur şehrinde bulunan mermer levha üzerindeki annaller (saltanatının ilk 20 yılını kapsar) : F. Safar, *Sumer*, VII/1 (1951), 3 vdd. = E. Michel, *WO*, II/1 (1954), 27 vdd.; (e) «Siyah Obelisk» : burada dp.nt. 48'de göst.yer.; (f) Kalah'da bulunan taht kaidesi üzerindeki yazıt (saltanatının 3. ve 15. yılları özetlenmiştir) : J. Laessoe, *Iraq*, XXI (1959), 38 vdd.; (g) Kalah'daki kendi heykeli üzerindeki yazıt (saltanatının ilk 8 yılını; 20-24. ve 30. yıllarını kapsar) : J. Laessoe, *Iraq*, XXI (1959), 147 vdd.; (h) Balawat Kapısı üzerindeki yazıtlar : A. Billerbeck - F. Delitzsch, *BA*, VI/1 (1908), 133 vdd.; E. Michel, *WO*, II/5-6 (1959), 410 vdd.; *ARAB*, I, no. 612-625; (ı) Sultantepe tabletlerindeki metin : W.G. Lambert, *AS*, XI (1961), 143 vdd.; (l) Kalah'daki kendi heykeli üzerindeki yazıt (saltanatının ilk 17 yılının ve 18-20. yıllar arasının özetini kapsar) : J.V. Kinnier - Wilson, *Iraq*, XXIV (1962), 90 vdd.; (m) Assur'dan tablet (1. yılı kapsar) : *KAH*, no. 112 ve; (n) *KAH*, no. 113; (o) Dicle'nin kaynak bölgesindeki yazıtlar (15. saltanat yılını kapsar) :

3. Saltanat Yılı (M.Ö. 856) Olayları :

Kol. II, str. 47 vdd. : «....Daiaeni ülkesinden hareket ettim ve Urartu'lu Aramu'nun krali şehri olan Arzaşku'ya⁵⁵ yaklaştım. Urartu'lu Aramu, güçlü silahlarımla ve dehşetli savaşım-la karşılaşınca, korktu ve şehrini terkedip, Adduri dağına çıktı. Onun peşinden dağa tırmandım ve dağlarda dehşetli bir savaş verdim. 3400 savaşçısına kılıçtan geçirdim, sanki Adad gibi, onların üzerine dehşet yağdırdım ve dağı, yün boyar gibi, onların kam ile boyadım. Onun ordugâhını ele geçirdim. Arabalarını, süvarilerini, atlarını, katırlarını, eşeklerini, mallarını, eşyalarını, gânimetlerini, büyük miktardaki teçhizatlarını dağlardan aşağıya indirdim. Aramu, hayatını kurtarmak için, dağın erişilmez bir doruğuna tırmandı. Bütün gücümle vahşi bir boğa gibi, ülkesine saldırıp, onun şehirlerini harabeye çevirdim. Arzaşku ile birlikte, çevresindeki şehirleri yerle bir ettim, tahrib ettim ve ateşle yaktım. Şehir kapısının önüne, kesilmiş başları yığdım ondan sonra genç erkeklerini ve genç kadınlarını, bu yığınların etrafında, kümelerle, kazıklatarak öldürdüm. Sonra, Arzaşku'dan hareket ettim ve Eritia dağına tırmandım.....»⁵⁶

C.F. Lehmann-Haupt, *Materialien*, 31 vdd., no. 22 vdd.; *ARAB*, I, no. 685-691; E. Michel, *WO*, III/1-3 (1964-1966), 152 vdd.; (p) P. Hulin, *Iraq*, XXV (1963), 48 vdd.

55 *Arzaşku / Arzaşkun* ile ilgili diğer Assur kaynakları için bkz. brd. dp.nt. 54'de göst.yer ve S. Parpola, *NAT*, 33; Araştırmacıların hemen hemen tümü bu kentin coğrafi konumu için Van Gölü'nün kuzeyindeki bölgeleri önermişlerdir : Bkz. M. Streck, *ZA*, XIV (1899), 111; A. Billerbeck (*BA*, VI/1, 1908, 140) Eleşkirt'in güneyindeki Kamür'ü (Chamür) teklif etmiştir; krş. C.F. Lehmann - Haupt, *Armenien*, II/2, 851; B.B. Piotrovskii (*İrdV*, 76 : krş. *Urartu*, 46 vd.) daha doğudaki Diyadin bölgesini önermektedir; krş. G.A. Melikishvili, *Nairi-Urartu*, 30 vd.; C.A. Burney ise (*AS*, VII, 1957, 39; *AS*, XVI, 1966 vd.; *PHAAC*, 130) Mollakent'in kuzey doğusundaki Bulanık harabelerini «*Arzaşkun*» la özdeşleştirmektedir.; krş. N. Adontz, *Histoire d'Arménie*, 81; J.V. Kinnier - Wilson, *Iraq*, XXIV (1962), 106 vdd.; M.N.van Loon, *Urartian Art*, 7; G. Azarpay, *UAA*, 78, dp.nt. 10; M. Salvini, *NU*, 31, 74 dp.nt. 5; ayr.bkz. M.T. Tarhan, *UNK*, 123 dp.nt. 115 ve 69.

56 *ARAB*, I, no. 604 vdd.

15. Saltanat Yılı (M.Ö. 844) Olayları :

Str. 102-104⁵⁷ : «.....Saltanatımın 15. yılında Nairi ülkesine karşı yürüdüm. *IDidiglat'* (Dicle)in kaynağına, suların kaynağına yere, dağların kayalıkları üzerine kralî bir tasvirimi oydum..... Tunibuni ülkesinin geçidinden geçtim, Urartu'lu Aramu'nun şehirlerini, *IDpurattu'* (Fırat)ın kaynağına kadar, tahrib ettim, yerle bir ettim, ateşle yaktım. Fırat'ın kaynağına doğru ilerledim.....»⁵⁸

Bu verilere göre, Sarduri I. / Seduri'den önce -en azından- M.Ö. 858 - M.Ö. 844 arasında⁵⁹ Arame / Aramu'nun «Birleşik Urartu Devleti»nin kralı olduğu anlaşılmaktadır : ancak Madır Burç yazıtında açıkça görüldüğü gibi, Arame, Sarduri I.'in babası değildir⁶⁰.

G.A. Melikishvili'ye⁶¹ göre, krallık, Arame'den Sarduri I.'e geçerken bir *sülâle değişikliği* olmuştur : bu kralın mensub olduğu kâbile, diğer kâbileleri hükümranlığı altına alarak, başa geçmiştir⁶². Bu görüş yerindedir : çünkü, Urartu Devleti'nin kuruluş evresine, daha genel bir deyimle, Urartu tarihine yeni boyutlar kazandıran *Lutipri = Lapturi* özdeşliği (Bkz C) aynı zamanda bu görüşün bilimsel değerini de kesinlikle ortaya çıkarmıştır.

Görüldüğü gibi, Assur'un kuzeyindeki, Urartu ve Nairi ülkelerindeki politik durum, Salmanassar III.'ün tahta çıkışından öncesine ve daha önceki çağlara oranla çok büyük değişiklikler göstermektedir : Salmanassar III.'ün kaynaklarındaki veriler, *Konfederasyon* yerine, *Krallıkla yönetilmeye başlanan* yeni bir *Birleşik Devlet* sistemini açıkça vurgulamaktadır⁶³. Buna göre :

57 Bkz. brd.dp.nt. 54 (c), krş. (o).

58 ARAB, I, no. 660 vdd.

59 Krş. F.W. König, *HChI*, 1; B.B. Piotrovskii, *IrdV*, 53; G.A. Melikishvili, *Nairi-Urartu*, 200 vd.; E. Akurgal, *Kunstzentren*, 2 (=M.Ö. 860-840); M. Salvini, *Urartu* (1976), 15 (=yakl.ol. M.Ö. 860-840); M.N.van Loon, *Urartian Art*, XV (=yakl.ol. M.Ö. 850-840); ayr. bkz. G. Azarpay, *UAA*, 86 vd. dp.nt. 47; krş. C.F. Lehmann-Haupt, *Armenien*, II/1, 21; kritiği için bkz. M. Salvini, *NU*, 77 vd.; M.T. Tarhan, *UNK*, 65.

60 G.A. Melikishvili, *Göst.yer.*; M. Salvini, *A.e.*, 78; M.T. Tarhan, *Göst.yer.*

61 *Göst.yer.*

62 Krş. M. Salvini, *Göst.yer.*

63 Krş. M. Salvini, *A.e.*, 77; bkz. M.T. Tarhan, *A.e.*, 66.

1) *Arame / Aramu* -kaynaklarca- hakkında söz edilen ilk Urartu kralıdır⁶⁴. Kral olarak başa geçişinin kesin tarihini ve bu girişimine yönelik organizasyonunun ayrıntılarını bilemiyoruz. Çünkü, kaynaklar -daha önce de değindiğimiz üzere- tek yönlüdür ve -yukarıda da gördüğümüz gibi- bunlarda sadece Assur'un politik çıkarlarını ilgilendiren, zaferlerini kapsayan ayrıntılar mevcuttur. Böyle olmakla birlikte, Arame'nin (Yakl. ol. M.Ö. 860-840) takriben 20 yıl⁶⁵ egemen olduğu ve büyük bir ihtimâlle, Aşşur-Naşirpal II.'nin (M.Ö. 883-859) saltanatının sonlarında, birleşik Urartu Devleti'nin kuruluşunu örgütlediği anlaşılmaktadır⁶⁶.

Bu arada, Salmanassar III.'ün kaynaklarındaki -ipucu veren- küçük bir ayrıntı dikkatimizi çekmiştir : Assur kralı -babası Aşşur-Naşirpal II.'nin saltanatının sonlarına doğru- Urartu'daki politik gelişmeyi ve bu düşman ülkenin ne denli güçlendiğini ve de Assur'un bu durum karşısında aciz kalışını -âdeta babasını suçlarcasına- aşağıdaki ifadesi ile açıklamaktadır⁶⁷ :

Str. 12, 14, 16 : (Kendini kastederek şöyle der) «...*Senin organizasyonun kuvvetlidir.Şimdi, Urartular'ın nasıl savastıklarını görmeye gidiyorum..... (Babam) Aşşur-naşir - pal kontrolü kaybetti, Nairi yürüyüşte idi.....*»⁶⁸

M. Salvini de⁶⁹ Arame ve onun çağındaki Urartu hakkında aynen şu yorumlamayı yapmıştır :

«...*Salmanassar III.'ün kaynaklarına göre, M.Ö. IX yüzyılın 40 senesi içinde Urartu, coğrafi alan olarak oldukça geniştir ve Assur'a kafa tutacak kadar güçlüdür. Bu devletin başında, 20 yıl kadar bir süre boyunca Aramu bulunmakta idi....*»

2) «Kral» deyiminin yanında, Salmanassar III.'ün kaynaklarında *Kralî Şehirler*'den, yâni *Başkentler*'den ilk kez söz edilmesi, ör-

64 M. Salvini, *Göst.yer.*

65 Krş. E. Akurgal, *Göst.yer.*; M. Salvini, *Göst.yer.*; bkz. brd.dp.nt. 59.

66 M. Salvini, *Göst.yer.*; M.T. Tarhan, *Göst.yer.*

67 M.T. Tarhan, *Göst.yer.*

68 W.G. Lambert, *AS*, XI (1961), 151; bkz. brd.dp.nt. 54 (1).

69 *Göst.yer.*

gütlenmeye başlayan birleşik devletin, merkezî otoriteye yönelik merkezi devlet sistemine doğru yönlendirildiğini açıkça göstermektedir : kral Arame, önce *Sugunia* ve daha sonra da *Arzaşkun* kalelerini kuvvetlendirerek, bu şehirleri «Urartu-Nairi birleşik devleti» nin yönetim merkezi (*āl dannūti / āl-šarru-ti*) yapmış, Van Gölü'nü çevreleyen çekirdek ülke'nin topraklarını, bu güçlü merkezler ve diğer kalelerle yönetim ve kontrol altına almıştır⁷⁰ :

Kol. I, str. 24 : «URU^{su-gu-ni-a} *āl dan-nu-ti-šú* ša *ʾa-ra-me*
KUR^{ú-ra-ar-ta-a-a}»⁷¹

Kol. II, str. 48 : URU^{ar-za-áš-ku} *āl šarru-ti-šu* ša *ʾa-ra-me*
KUR^{ú-ra-ar-ta-a-a}»⁷²

Her iki başkent, Salmanassar III. tarafından tahrib edilmesi, yağmalanması, gânimet ve esirlerin götürülüşü, bu krala ait ünlü (İngur - Bêl =) Balawat Kapısı'nın bronz kabartmalarında çok canlı bir şekilde tasvir edilmiştir⁷³.

Kaynaklardaki verilere göre, M.Ö. 858'de 1. *Urartu Seferi* sırasında sözü edilen ilk başkent *Sugunia*, Van Gölü'nün güneyindeki *Hubuškia* bölgesi ile komşu topraklarda yer almaktadır⁷⁴ : Salmanassar III.'ün, *Hubuškia*'dan hareket ederek *Sugunia*'ya gelmesi ve buradan da *Nairi Ülkesi'nin Denizi*'ne (=Van Gölü) ulaşması bunu

70 Krş. M. Salvini, *NU*, 77; Y. Ikeda, *Iraq*, XLI/1 (1979), 77; ayr.bkz. M.T. Tarhan, *UNK*, 67.

71 Bkz. brd.dp.nt. 51'i kapsayan metin.

72 *Göst.yer.* ve brd. dp.nt. 56'ı kapsayan metin.

73 Bkz. L.W. King, *Bronze Reliefs from the Gates of Shalmaneser*, London, 1915 : (*Sugunia* =) I. bant, alt friz 1-4 no'lu parçalar ve (*Arzaşkun* =) II. bant, üst friz 1 ve 2 no'lu parçalar; ayr.bkz. M.E. Mallowan, *Nimrud and its Remains*, I, London, 1966, 194 vdd., 282 ve *Iraq*, XIX (1957), 1 vdd.; R.D. Barnett, *Assyrian Palace Reliefs in the British Museum*, Oxford, 1976³, 16 vdd., lev. I, III.

74 Krş. S. Parpola, *NAT*, 315; M.T. Tarhan, *UNK*, 68.; Bu verilere göre, kanımca, *Sugunia* kenti, Van Gölü'nün güneyinde yükselen Kavuşehap ya da Çadır (Artos) dağlarının uzantısında, yüksek yamaçlar üzerinde -tarihi doğal ana yolun güzergâhında (M.T. Tarhan, *A.e.*, 111 vdd., 116 vd., Bkz. Hrt. ve brd. dp.nt. 75)- aranmalıdır. Ayrıca bu kentin, Balawat Kabartmaları'na göre de, dağlık bir bölgede yer aldığı anlaşılmaktadır.

göstermektedir. Çünkü -yukarıda da değindiğimiz gibi- Hubuškia Van Gölü'nün güneyinde yer alan bir bölgedir⁷⁵.

M.Ö. 858'de başkent Sugunia'nın tahrib edilmesiyle, yönetim merkezinin, Van Gölü'nün kuzeyindeki Arzaşkun'a⁷⁶ nakledildiği anlaşılmaktadır : İkinci başkent, Assur hücumlarına karşı, bir tedbir olarak daha uzak bir bölgede kurulmuştur⁷⁷. Oysa, bu merkez de -yukarıdaki Assur metinlerinde gördüğümüz gibi- Salmanassar III.'ün M.Ö. 856'daki 2. *Urartu Seferi* sırasında tahrib edilmiştir.

3) Bu devre, Urartu'nun siyasi tarihi bakımından özel bir durum göstermekte ve anlam taşımaktadır. Şöyle ki, Eski Ön Asya tarihinde, M.Ö. IX. yüzyılın ortaları, genellikle Assur askerî sefer ve harekâtlarının yoğunlaştığı bir dönem olarak kabul edilmekte-

75 «URUhu-bu-uş-ki-a» bölgesi, Dicle'yi besleyen, bu günkü Bohtan Suyu havzasını kapsamaktadır (G.A. Melikishvili, *Nairi-Urartu*, 193; B.B. Piotrovskii, *IrdV*, 75; M.N.van Loon, *Urartian Art*, 7; M. Salvini, *NU*, 72; Krş. F.I. Ter-Martirosov, «Nairi-Hubuškia», *Istoriko-Filologičeskij Žurnal*, 2, 1972, 213 vdd.). Salmanassar III., «Siyah Obelisk» te (brd. dp.nt. 48'de göst.yer.) saltanatının 30. yılını kapsayan bölümde Büyük Zab (=IDzāba elū) Suyunu belirtmekle, Hubuškia'nın coğrafi konumu için çok değerli ipuçları vermiş olmaktadır : (Str. 159 vdd. =) «.....Saltanatımın 30. yılında, Kalhu'da bulunduğum zaman, turtānu Daiān-Aššur'u, büyük ordularımın başkomutanını, ordularımın başında sefere gönderdim. Zab Nehri'ni geçti. Hubuškialılar'ın şehirlerine geldi. Hubuškia'lı Datana'dan tribut aldım.....». M. Streck (*ZA*, XIV, 1899, 156) bu bölgeyi Büyük Zab ile Dicle arasına yerleştirmiştir; C.F. Lehmann-Haupt ise (*Orientalische Studien*, Fritz Hommel-Festschrift, Leipzig, 1917, 150) bu bölgenin, doğuda Urmiye Gölü'ne kadar uzandığını ileri sürmüştür. Ayrıca, bu bölge stratejik doğal geçitler nedeniyle çok önem taşımaktadır: Aynı adı taşıyan *Hubuškia Geçidi*, araştırmacının belirttiği gibi (*Armenien*, II/1, 284, 299 ve *RE*, XI/1, 1921, süt. 409) Urartu'yu güneye ve güney-doğuya bağlayan önemli geçitlerden biridir. Bu geçit, Bohtan Suyu ile Yukarı Zab arasında, «Zakho Geçidi» doğrultusunda uzanmaktadır ve daha sonraki çağlarda Sargon II. devrinde, Urartu-Mannai ve Assur arasındaki ulaşım ve askerî seferler için kullanılmıştır; bu konudaki son çalışma için bkz. A.A. Çilingiroğlu, «Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler», *An Ar*, IV-V (1976-1977), 235 vdd.; (M.T. Tarhan, *UNK*, 68, dp.nt. 261 : *Kuzeye Açılan Ana Yollar = I-Kelişin-Van «Ordu Yolu»*, 111 vdd. : *II-Hakkâri-Van «Yayla Yolu»* : *III-«Bitlis Gediği» Yolu*, 116 vd.; Urartu yolları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. O. Belli, *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Kürsüsü -basılmamış- Doktora Tezi, İstanbul, 1977).

76 Bkz. brd. dp.nt. 55.

77 M.T. Tarhan, *A.e.*, 69.

dir⁷⁸ : bu dönemde, Assurlular'ın -Ön Asya dünyasında siyasi dengeyi sağlayan süper devletlerden biri olarak- eski askerî güçlerini yeniden kazanmış oldukları dikkati çekmektedir (Bilindiği gibi, Assur -coğrafi konumu nedeniyle- Deniz Kavimleri'nin ve Ege Göçleri'nin yıkıcı etkilerinden uzak kalabilmişti. Ancak, bu göçlerin oluşturduğu kargaşalıktan çöl kavimleri yararlanmış, Samî kökenli *Aramî Göçleri*, çöllerden kültür bölgelerine doğru -devamlı bir sızıntı şeklinde- yüzyıllarca devam etmiştir. Özellikle, M.Ö. XI. ve M.Ö. X. yüzyıllar, tam anlamıyla Aramî'ler Devri olarak nitelendirilmektedir⁷⁹. Bu nedenle, belirtilen çağlarda Assur'un güçlenmesi ve gelişimi devamlılık gösterememiş, aksamalar, gerilemeler olmuştur). Assurlular, ele geçirilmiş olan bölgelerde gaddarca kan dökecek, ateş ve silah kuvveti ile kontrolü sağlamışlardır : yaptıkları tahribat ve yağmalarla, ekonominin ve kültürel gelişimin can alıcı noktalarını baltalayarak, hâkimiyetlerini ve isteklerini kabul etmeyenlere karşı, savaş tüm dehşeti ile sürdürülmüştür. Ancak, bu dehşet ve baskılara rağmen, kuzeydeki bu ülkelerin direnişleri de gün geçtikçe artmıştır⁸⁰ : bunun sonucunda Urartu ve Nairi konfederasyonları -büyük ve güçlü bir kabilenin beyi olduğu anlaşılan- Arame'nin liderliği altında birleşerek ilk Urartu -Nairi birleşik devleti'ni oluşturmuşlardır⁸¹. Birleşik Devletin, güneydeki bu düşman süper güce karşı direnişi, gerçekten, politik ve askerî yönü ile güçlü bir örgütlenmenin varlığını belgelemektedir : bunca yoğun saldırı, tahribat, katliam ve yağmalamaya karşılık, birlik ve örgütlenme gücünü yitirmemiş, yıkılan yönetim merkezleri -başka bölgelerde olsa dahi- yeniden kurulmuştur. Konfederasyonlar devresinden beri izlediğimiz, dağlık bölge toplumlarının -coğrafi çevrenin doğal yapısının avantajlarından faydalanarak- kendilerine özgü *yüksek ve sarp dağlara çekilerek* yaptıkları *geleneksel savunma stratejisinin*, bu

78 A.K. Grayson, *Bi Or*, XXXIII, 3/4 (1976), 134 vdd.; Y. Ikeda, *Iraq*, XLI/1 (1979), 75 vd.

79 A. Moortgat, *Vorderasiens bis zum Hellenismus*, München, 1950, 400; F. Kinal, *Eski - Anadolu Tarihi*, Ankara, 1962, 233; M. Salvini, *NU*, 62.

80 Krs. B.B. Piotrovskii, *Urartu*, 45.

81 Krs. B.B. Piotrovskii, *Göst.yer.*; M. Salvini, *A.e.*, 77 vd.; M.T. Tarhan, *UNK*, 69.

toplumların kendi öz varlıklarını korumada ön plânda geldiği şüphesizdir⁸².

4) Salmanassar III.'ün, M.Ö. 844'de, 3. *Urartu Seferi* sırasında tekrardan Arame'den söz etmesi, bu kralın güçlü direnişini açıkça belgelemektedir. Yine bu belgeden anlaşılacağına göre, bu devrede Urartu -yukarıda da değindiğimiz gibi- coğrafi alan bakımından oldukça geniş topraklara sahiptir : Assur kralının -Van Gölü merkez olmak üzere- *Aramu'nun şehirlerinin Fırat'ın kaynağına kadar yayıldığı* bildirilmesi bunun bir kanıtıdır. Ancak, bu arada, yoğun savaşlar nedeniyle *Arame'nin* yıprandığı düşünülebilir⁸³. Çünkü -dp. nt. 50'yi kapsayan metinde gördüğümüz gibi- Assur kralı, M.Ö. 832'de, 4. *Urartu Seferi* sırasında yeni bir kraldan, Seduri = Sarduri I.'den söz etmektedir : Urartu -Nairi birleşik devleti'nin başına -devletin gerçek kurucusu olarak nitelendirilen- başka bir kabilenin güçlü bir beyi geçmiştir. Bilindiği gibi bu kral, Van Gölü'nün kıyısında, ovada, stratejik bir noktada yükselen yalçın Van kayalığının doruğunda ve eteklerinde 3. başkent Tuşpa'yı tesis etmiş ve bu görkemli kale, çok uzun bir süre Urartu Devleti'nin başkenti olarak kullanılmıştır⁸⁴. Ancak, bu kentin kesin kuruluş tarihini bilemiyoruz⁸⁵ : adı, ilk kez Salmanassar III.'ün bir metninde geçmektedir :

82 Ayrıntılı bilgi için bkz. M.T. Tarhan - V. Sevin, *An Ar*, IV-V (1976-1977), 299 vd. ve dp.nt. 95 vdd.; M.T. Tarhan, *A.e.*, 70; ayr.bkz. Balawat Kapısı kabartmaları : L.W. King, *A.e.*, I. bant, üst friz 1 no.lu ve VII. bant, üst friz 6 no.lu parçalar («*Urartular'ın dağlarda savaş vermesi*»).

83 M.T. Tarhan, *UNK*, 70.

84 *Tuşpa* için bkz.brd. dp.nt. 44'de göst.yer.; Bu başkent, Rusa II. (yakl. ol. M.Ö. 685-645) çağında, Tuşpa'nın kuzey-doğusundaki Zim-Zim Dağı'nın güney kayalıkları üzerine kurulan 4. ve son başkent Toprakkale'ye (= *Rusahinili*) nakledilmiştir : ilgili kazı, araştırma ve yazıtlar için bkz. W. Kleiss - H. Hauptmann - v.d.yzl., *TKU*, 9, no. 2; ayr.bkz. A. Erzen, *An Ar*, IV-V (1976-1977), 14 vdd. ve *An Ar*, VI (1978), 6 vd.; Eski başkentten terkedilmesi, gerçekte, gerek duyulan *kademeli savunma stratejisi* ile bağlantılıdır : krs. M.T. Tarhan - V. Sevin, *An Ar*, IV-V (1976-1977), 297 vdd.; Ancak, Tuşpa, sitadelde yer alan kral mezarları, tapınaklar, kronikler ve kuzey eteklerdeki tesis ve kutsal alanlar ve de güneydeki aşağı şehir nedeniyle önemini sürdürmüş, buradaki *Ata Kültü* Urartu'nun yıkılışına kadar saygı ve muhafaza görmüştür (M.T. Tarhan, *UNK*, 71 dp.nt. 266.).

85 Krs. C.A. Burney - D.M. Lang, *PHAAC*, 130, 132.

Str. 57 : «...Turuşpa şehrinden büyük ölçüde tribut aldım...»⁸⁶

W.G. Lambert'e⁸⁷ göre bu metin, Salmanassar III.'ün M.Ö. 856' daki 2. *Urartu Seferi*'ne ait olmalıdır⁸⁸. Araştırmacının bu görüşü doğru ise, Tuşpa = Turuşpa⁸⁹ kenti, Sarduri I. tarafından -kral olmandan çok önce- tesis edilmeye başlanmıştır⁹⁰.

Bu arada, aşağıdaki ilgili bölümde, çok önemli bir nokta üzerinde durmak istiyoruz : görüşümüze göre -daha önce de belirttiğimiz gibi- Urartu devletinin kuruluş evresine yeni boyutlar kazandıran ilginç bir özdeşliği -filolojik yaklaşım yoluyla-⁹¹ tesbit etmiş bulunmaktayız⁹² :

C) «Lutipri = Lapturi» Özdeşliği :

Sarduri I., Madır Burç yazıtlarında, kendisinden (Str. 1 : *tuppu šá Idsar₅-dūri apil Iu-ti-ip-ri* =) «Büyük kral Lutipri'nin oğlu» olarak söz etmekteydi⁹³. Oysa, bu yeni tesbitimize göre, Lutipri'nin adı, çağdaşı olan Assur kralı Aşşur-Naşirpal II.'nin (M.Ö. 883-859) -ayrıntılı bilgi veren- yazıtlarında⁹⁴ *Lapturi / Labturu* olarak geçmektedir (Bkz. Lev. I). Assur kralına ait annalin ilgili pasajları, kronolojik olarak⁹⁵ şu bilgileri vermektedir :

86 W.G. Lambert, *AS*, XI (1961), 153 : bkz.brd. dp.nt. 54 (1).

87 *A.e.*, 145 vdd.

88 Salmanassar III.'ün seferlerinin kronolojik düzenlemesi ve kritiği için bkz. W.G. Lambert, *Göst.yer.*; A.K. Grayson, *Bi Or*, XXXIII, 3/4 (1976), 140 vdd.

89 «URUtu-ru-uş-pa-a» ile ilgili Assur kaynakları için bkz. S. Parpola, *NAT*, 362.

90 M.T. Tarhan, *UNK*, 71.

91 Bu ve diğer filolojik yaklaşımlarımızın yerinde olduğunu belirten ve bu konuda yardımcı olan, meslekdaşım Filolog Doç. Dr. A.M. Dinçol'a teşekkür etmeyi zevkli bir görev sayarım.

92 M.T. Tarhan, *UNK*, 72.

93 Bkz.brd. dp.nt. 46'ı kapsayan metin.

94 Kalah'daki Ninurta tapınağının girişinde, duvar ve kaldırım döşemeleri üzerindeki annaller : *IR*, lev. 17 vdd.; *AKA*, 254 vd.; *Le Gac*, 3 vd.; *ARAB*, I, no. 437 vdd.; *ARI*, 2, no. 536 vdd.

95 *Aşşur-Naşirpal II.*'nin seferlerinin kronolojik düzenlemesi ve kritiği için bkz. A.K. Grayson, *Bi Or*, XXXIII, 3/4 (1976), 138 vdd.

2. Saltanat Yılı (M.Ö. 882) Olayları :

Kol. II, str. 24 vdd. : «....Nirbu⁹⁶ ülkesinden hareket ettim, Tuşha şehrine yaklaştım. Tuşha şehrini restore ettim..... kendimin bir tasvirini yaptırdım, övüncümü, görkemli büyük gücümü ve Nairi ülkelerinde yapmış olduğum cesurca harekâti, üzerine yazdım ve onu Tuşha şehrinin içine diktim..... Yoksulluk ve açlık nedeniyle, diğer (ülkelere ve) dağlara, Şupre ülkesine gitmiş olan fakir Assurlular'ı geri getirdim ve onları Tuşha şehrine yerleştirdim. O şehri, Nirbi ülkesindeki, özel mahım ve orada kümelediğim hububat ve saman için aldım. Nirbi ülkesinin insanlarından geriye kalanlar, evvelce silâhlarından kaçanlar, (dağlardan) aşağıya indiler ve ayaklarına sarıldılar. Onları, oturmaya elverişli olan şehirlere ve evlerine yerleştirdim. Vergi ve haracı -atları, katırları, sığırları, koyunları, şarabı, tunc kapları- daha önce (verdiklerinden) daha ağır yaptım ve onları, bununla yükümlü kıldım. Onların oğullarını rehine olarak aldım»⁹⁷

«Tuşha şehrinde kaldığım sırada..... Nirdun⁹⁸ ülkesinden, Tubusi'nin⁹⁹ oğlu Lapturi'den¹⁰⁰ ve (aynı) ülkenin içinde bulunan Urume¹⁰¹ ülkesinden tribut aldım ve Nairi ülkelerinin krallarından -arabaları, atları, katırları, gümüşü, altını, tunc kapları, sığırları, koyunları ve şarabı- onların tributu olarak kabul ettim. Nairi ülkelerini, bunu taşımakla yükümlü kıldım. Nairi ülkeleri arasından, (seferimden) dönerken, Kaşari dağının¹⁰² ortasında bulunan Nirbu ülkesi isyan etti...»¹⁰³

96 «KURni-ir-bu» için bkz. S. Parpola, NAT, 269.

97 ARAB, I, no. 446; ARI, 2, no. 550.

98 «KURni-ir-du-un» için bkz. S. Parpola, NAT, 269.

99 ARI, 2, no. 551 : Tupusu.

100 Göst.yer. : Labturu.

101 «KURu-ru-me» için bkz. S. Parpola, A.e., 376 : bu bölge de Nairi ile bağıntılıdır.

102 «KURka-a-ši-a-e-ri» için bkz. S. Parpola, A.e., 203.

103 ARAB, I, no. 447; ARI, 2, no. 551 vd.

5. Saltanat Yılı (M.Ö. 879) Olayları :

Kol. II, str. 97 vdd. : «....Kašari dağını baştan başa geçtim ve ikinci kez Nairi ülkelerinin içine indim. Ordugâhıma kurdum ve Şigišu şehrinde bir gece kaldım. Şigišu'dan hareket ettim ve Tubusi'nin oğlu Lapturi'nin tahkimli şehri Madara'ya¹⁰⁴ yaklaştım. Şehir, çok kuvvetli idi ve dört sur duvarı ile çevriliydi. Şehre hücum ettim ve onlar, öncelikle benim silâhlarımdan korktular ve onların eşyalarını, mallarını ve oğullarını, hediye olarak, onlardan aldım. Onlara merhamet gösterdim ve hayatlarını bağışladım. Haraç, vergi ve kontrolü onlara yükümlü kıldım. Şehri tahrib ettim ve yerle bir ettim ve onu bir toprak yığmına ve harabe yığmasına çevirdim. Madara şehrinden hareket ettim ve Tuşhan şehrine geldim.»¹⁰⁵

«Tuşhan şehrinin içinde bir saray açtım¹⁰⁶. Nirdun ülkesinin tributunu -atları, katırları, tunç kapları, tunç teçhizatı, sığırları, koyunları ve şarabı- Tuşhan şehrinde kabul ettim. Tubusi'nin oğlu Lapturi tarafından yönetilen, Kašari dağının eteklerindeki 60 kuvvetli, tahkimli şehri tahrib ettim, yerle bir ettim...»¹⁰⁷

«Aşşur'un, efendimin yardımı ile, Tuşhan şehrinden hareket ettim.....»¹⁰⁸

«.....Nairi ülkelerinin 250 kuvvetli, tahkimli şehrini tahrib ettim, yerle bir ettim..... onların ülkesinin mahsulünü topladım, hububatını ve samanını Tuşha şehrinin içine yığdım.....»¹⁰⁹

104 «URUma-da-ra» için bkz. S. Parpola, A.e., 232.

105 ARAB, I, no. 461; ARI, 2, no. 569; aynı metin, kralın Kurkh Monoliti'ndeki annalinde aynen tekrar edilmiştir : IIIE, lev. 6; AKA, 222 vd.; Le Gac, 132 vd.; ARAB, I, no. 497 vdd. (özellikle no. 499); ARI, 2, no. 629 vdd. (özellikle no. 636 vd.).

106 Krs. ARAB, I, no. 446.

107 ARAB, I, no. 462; ARI, 2, no. 569 vd.

108 ARAB, I, no. 463; ARI, 2, no. 571 krs. no. 638.

109 ARAB, I, no. 465; ARI, 2, no. 573; aynı metnin tekrarı için krs. ARAB, I, no. 501 vd.; ARI, 2, no. 640.

18. *Saltanat Yılı (M.Ö. 866) Olayları :*

Kutmuhi ülkesine yapılan seferler nedeniyle yine *Lapturi / Labturu*'dan söz edilmektedir¹¹⁰.

A. Goetze'ye¹¹¹ göre Lutipri tipik bir Hurca addır¹¹². Araştırıcının bu görüşü yerindedir : çünkü, yukarıdaki Assur metinlerinde gördüğümüz (*Idla-ap-tu-ri apil Itu-bu-si* =) *Tubusi'nin oğlu Lapturi* Hurri kökenli ve akraba toplumların yaşadıkları bir bölgedeki topraklara egemendir. Burası, kuzeyde Dicle'nin batı kolu ile sınırlanan Kutmuhi ile, güneyde Kaşiarı dağı (=günümüzdeki Mazı Dağı) arasındaki bölgeyi vurgulamaktadır¹¹³. *Lapturi* = *Lutipri*'nin (Yakl. ol. M.Ö. 880-860), Kaşiarı dağı merkez olmak üzere, güçlü organizasyonu sayesinde bu topraklara egemen olduğunu, özellikle, Aşşur-Naşirpal II.'nin 5. saltanat yılını kapsayan ilgili bölümler açıkça kanıtlamaktadır¹¹⁴.

Burada ilginç olan diğer bir nokta da şudur : Assur kralı, -saldırıları sonucunda- sâkinlerince terkedilen -belki de *Lapturi*'nin yönetim merkezi olan- güçlü Tuşha / Tuşhan'ı restore ederek, yoksulluk nedeniyle başka bölgelere göç eden Assurlular'ı bu kente yerleştirmiş ve burasını özellikle Nairi konfederasyonuna yönelik seferleri için bir üs hâline sokmuştur¹¹⁵. Yukarıdaki metinlerden de anlaşılacağı gibi -Assur saldırılarından önce *Lapturi*'nin egemen ol-

110 *ARAB*, I, no. 480; *ARI*, 2, no. 587.

111 *HCA*, 104; krş. W.C. Benedict, *JAOS*, 80 (1960), 103 dp.nt. 21.

112 M.N.van Loon (*Urartian Art*, 8 dp.nt. 29'da) bu adın, Urartuca bir kelime olan «*lutu* = kadın» ile olan benzerliğine değinmektedir; krş. *HChI*, 192 vd.; *UKN*, 401; ayr.bkz. *NPN*, 210 vd.

113 Ayrıntılı bilgi için bkz. M.T. Tarhan, *UNK*, 124 vdd., 128 vdd.

114 M.T. Tarhan, *A.e.*, 75.

115 M.T. Tarhan, *Göst.yer.*, dp.nt. 288.; Adad-Nirari II. (M.Ö. 911-891) çağında da -ilgili bölümde değindiğimiz- Aramî Göçleri nedeniyle yoksul düşen bir kısım Assur halkı, benzer şekilde, bazı merkezlerde iskân edilmişlerdir. Özellikle sınır bölgelerinde yeralan bu merkezler, seferler için gerekli malzemenin ve insan gücünün temin edildiği birer üs şekline sokulmuş, zamanla da birer Assur kolonisi hâline dönüştürülmüştür. Bu girişimler, Assur'da Eyalet Organizasyonu'nun başlangıcını yansıtmaktadır : bkz. A.K. Grayson, *Bi Or*, XXXIII, 3/4 (1976), 135 vd.; Y. Ikeda, *Iraq*, XLI/1 (1979), 75 vdd.; krş. J.V. Kinnier Wilson, *The Nimrud Wine Lists*, London, 1972, 12 vdd.

duğu topraklarda yeralan- bu kenti, N. Adontz¹¹⁶ -Diyarbakır'ın takriben 20 km. güney-doğusundaki- Kurkh (=Kerh)¹¹⁷ ile özdeşleştirmektedir. Bu görüş yerindedir : çünkü Aşşur-Naşirpal II. ve Salmannassar III.'ün -ilgili bölümlerini gördüğümüz- annallerini kapsayan ve aynı adı taşıyan monolitleri burada bulunmuştur. Ayrıca, adı geçen Tuşha / Tuşhan'ın yeraldığı bölge, yâni Kaşari dağının kuzeyi-kaynaklardaki verilerin kanıtladığı gibi- özellikle, Aşşur-Naşirpal II. çağındaki Nairi konfederasyonun güney-batı sınırlarını oluşturmaktaydı¹¹⁸.

Burada, dikkatimizi çeken diğer ilginç bir nokta da, yine bir filolojik yaklaşımda bulunmamıza neden olmuştur : (URUTu-uş-ha / KURTuş-ha-an / URUTu-uş-ha-an =) Tuşha / Tuşhan¹¹⁹ ile Urartu Devleti'nin başkenti olan (URUTu-uş-pa =) Tuşpa¹²⁰ arasındaki isim benzerliğidir¹²¹. Özellikle, ismin birinci elemanı Tuş- kökü, her iki adın aynı kökten türemiş olabileceğini yansıtmaktadır¹²².

Buraya kadar ele aldığımız noktalar, Urartu Devleti'nin kuruluş evresini hazırlayan ana ve yan etkenleri yansıtmakta idi : ilgili yazılı kaynakların analiz ve sentezinden açıkça anlaşıldığı gibi, güneyden gelen yoğun Assur baskısı nedeniyle, toprak bütünlükleri devamlı tehlike altında bulunan Urartu ve Nairi Konfederasyonları güçlü beylerin organizasyonu sonucunda aralarında birleşerek birleşik Urartu devletini meydana getirmişler, adı geçen önderler ise kral olarak, bu yeni sistemle kurulan devleti yönetmeye ve düşmanları Assur'a karşı -örgütlü bir güç birliği ile- direnmeye başlamışlar-

116 *Histoire d'Arménie*, 65, 93; ayr.bkz. M. Streck, *ZA*, XIII (1898), 83.

117 *Harita Genel Müdürlüğü*, 1946, 1/500.000 ölç. *Diyarbakır paftası* : 40°, 33' boyl. 37°, 48' enl.

118 Krş. N. Adontz, *Göst.yer.*; M.T. Tarhan, *A.e.*, 76, ayrıntılı bilgi 124-128.

119 S. Parpola, *NAT*, 360 vd.

120 *HChI*, 205 vd.; *UKN*, 443 vd.

121 N. Adontz (*A.e.*, 55'de) *Tuşha / Tuşha-ni* adında, özellikle (-ni) son ekinin, Urartu adları için karakteristik olduğuna değinmektedir.

122 Benzer adlar için; krş. *HChI*, göst.yer.; *UKN*, göst.yer. : G.A. Melikishvili'ye göre (*Nairi-Urartu*, 150 vd.) *Tuşpa*'nın adı, tanrıça d*Tuşpuea* ile (bkz. *UKN*, 444; krş. *HChI*, 206) bağıntılıdır.; Ayr.bkz. B.B. Piotrovskii, *Urartu*, 67; M.N.van Loon, *Urartian Art*, 4, 11; M.T. Tarhan, *A.e.*, 76.

dır¹²³. Bu nedenle Urartu tarihinin (I.) ve (II.) ana devrelerinin başlangıcı paralellik göstermektedir : M.Ö. XIII. yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları'nın ve bu devreyi tâkiben M.Ö. IX. yüzyılda Urartu Devleti'nin tarih sahnesine çıkışı tek bir ana etkene bağlanmaktadır ki, bu da -başlangıçtan beri değindiğimiz- Assur tehlikesidir¹²⁴.

Özet olarak, Urartu Devleti'nin kuruluş evresi -kronolojik sıralamaya göre- şu seyri tâkip etmiştir (Bkz. Lev. I) : Merkezî otoritenin temelini oluşturacak birleştirici organizasyon girişimleri Lapturi / Lutipri devrinde başlamış, -başka bir kâbilenin beyi olan Arame / Aramu bunu gerçekleştirmiş, Seduri / Sarduri I. ise bu girişimi sağlam temeller üzerine oturtmayı başarmıştır. Ancak, bu organizasyon hareketleri -I. Bölüm'ün başlangıcında değindiğimiz gibi- Urartu Devleti kurulduktan sonra da, Sarduri I.'i tâkiben -daha etkin ve sürekli olarak- devam ettirilmiştir¹²⁵.

Bu bölümde son olarak, önemli diğer bir noktayı da belirtmek istiyoruz : (Bölüm I, B'de) değindiğimiz, kan bağları yönünden Arame ve Sarduri I. arasındaki kâbile, sülâle ve konfederasyon farklılığına rağmen -en kritik bir dönemde- bu birleştirici girişimlerin gerçekleştirilmesi, şüphesiz ki büyük bir olaydır. M. Salvini de¹²⁶ bunu belirtmekte ve Lutipri'yi «devletin gerçek kurucusu olan sülâlenin en güçlü kişisi» olarak nitelemektedir. Gelişen Assur baskısı karşısında, organizasyon girişimlerini rahatça gerçekleştirebilmek için Lapturi / Lutipri ile oğlu Seduri / Sarduri I.'in -mensup oldukları kâbileyile birlikte- Mardin ve Midyat'ın kuzeyindeki *Kašari böl-*

123 Krş. B.B. Piotrovskii, *Urartu*, 45; M. Salvini, *NU*, 79 vd., 94.

124 M.T. Tarhan, *UNK*, 77.

125 Ayrıntılı bilgi için bkz. M.T. Tarhan, *A.e.*, 84e vdd.; Bu konuyu kapsayan «Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri» başlıklı tebliğimiz, Atatürk'ün 100. Doğum Yıldönümü dolayısıyla düzenlenen IX. Türk Tarih Kongresi'nde (21-25 Eylül 1981, Ankara) sunulmuştur (baskıda); ayr.bkz. V. Sevin, *Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi : (M.Ö. 9. yüzyılın son çeyreğinden, M.Ö. 8. yüzyılın ilk çeyreğine kadar)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Kürsüsü -yayınlanmamış- Doçentlik Tezi, İstanbul, 1979, Bölüm VI. (142 vdd.) : «İşpuni ve Menua Çağında Urartu Krallığının Devlet Düzeni».

126 *NU*, 78 dp.nt. 17.

*gesinden, Van bölgesine göç ettikleri anlaşılmaktadır*¹²⁷ : kanaâtimizce, Salmanassar III.'ün -daha önce gördüğümüz- «...*Nairi yürüyüşte idi...*»¹²⁸ şeklindeki anlatımı da bunu açıkça yansıtmaktadır. Ayrıca, hatırlanacağı gibi, Turuşpa = Tuşpa'nın da adı, ilk kez bu metinde karşımıza çıkmıştır¹²⁹. Burada, güney-batıdan kuzey-doğuya doğru, komşu topraklardan gelen, aynı etnik kökenli büyük bir kabilenin bölgesel bir hareketi söz konusudur. Ancak, bu göç hareketinin¹³⁰, (Giriş Bölümü'nde) eleştirisini yaptığımız -Urartu Devleti'nin ortaya çıkışını, bu bölgeye gelen göç dalgalarına ve farklı bir ırktan saydıkları yeni gelenlere (?) dayandırılan- görüş ve varsayımlarla hiç bir bağlantısı yoktur.

Yukarıda, M.Ö. IX. yüzyılda Nairi ve Urartu konfederasyonlarının aralarında birleşerek birleşik Urartu devletini meydana getirdiklerini belirtmiştik. Bu bölümde de, ilk kez E. Bilgiç¹³¹ tarafından -çok yerinde olarak kullanılan- birleşik devlet terimini belgeleriyle açıklamak istiyoruz :

127 M.T. Tarhan, *UNK*, 78.

128 Bkz.brd. dp.nt. 68'i kapsayan metin.

129 Bkz.brd. dp.nt. 86'yı kapsayan aynı metin.

130 Meslekdaşım Doç. Dr. V. Sevin'in de -Doçentlik Tezi çalışmalarında- bizimle paralel olan sonuçlara vardığını memnuniyetle belirtmek isteriz : bkz. brd. dp.nt. 125'de *Göst.yer.*, 8 vdd.

131 Bkz.brd. dp.nt. 43'de *Göst.yer.*

II) «BİRLEŞİK URARTU DEVLETİ» TERİMİNİN AÇIKLANMASI

M.Ö. XIII. yüzyıldan, M.Ö. IX. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarına kadar olan Assur kaynaklarında, Ur(u)atri ve Nairi terimleri -aralarındaki coğrafi ve etnik, yakınlık ve akrabalıklarına rağmen- politik birlik yönünden, birbirlerinden kesin olarak ayrı ve bağımsız iki ünite şeklinde görülürler¹³². Oysa, M.Ö. IX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren -ve daha sonraki- Assur ve Urartu kaynaklarında, bu iki terim arasında kesin bir ayırım yoktur :

A) M.Ö. IX. Yüzyıl Assur Kaynaklarındaki «Nairi = Urartu» Özdeşliği

M. Salvini'nin de¹³³ yerinde olarak belirlediği gibi, ilk kez Aşşur-Naşırpal II.'nin (M.Ö. 883-859) devrinden itibaren Nairi ve Urartu terimleri eş anlamda kullanılmaya başlanmıştır¹³⁴. Aşşur-Naşırpal II., fethettiği ülkelerin sınırlarını tanımlarken -Kalah'daki «Ninurta» tapınağındaki annallerinde¹³⁵ - (Nairi konfederasyonunun güney-batı sınırlarını oluşturan) Kaşari dağı bölgesindeki Nirbu / Nirib¹³⁶ ülkesinden sözeder :

Kol. III, str. 122 : «...*Mahfedici, Tanrı Adad gibi, Nairi ülkelerinin.....ve Nirbu ülkesinin birliklerine karşı gürledim.....Subnat nehrinin kaynakla-*

132 M. Salvini, *NU*, 32 vdd., özellikle 79; M.T. Tarhan, *UNK*, 79.

133 *A.e.*, 76.

134 M.T. Tarhan, *Göst.yer.*

135 Bkz.brd. dp.nt. 94'de göst.yer.

136 Bkz. S. Parpola, *NAT*, 269; ayr.bkz. brd. dp.nt. 97'yi kapsayan metin.

rından, Nirib ülkesinin içine kadar.....
o (Aşşur-Naşirpal) fethetti.....»¹³⁷

Oysa aynı tanımlama -bu metnin paralel anlatımı olan¹³⁸ - «Standart Yazıt»da¹³⁹ : «....*Subnat nehrinin kaynaklarından, Urartu ülkesine kadar....*»¹⁴⁰ şeklinde geçmektedir. Bu eş anlamlı kullanımı bir sürpriz olarak karşılamamak gerekir : çünkü -yukarıda gördüğümüz gibi- Nairi ve Urartu konfederasyonlarını -merkezî otoriteye yönelik- birleştirici ilk organizasyon girişimleri, bu devrede, Aşşur-Naşirpal II.'nin çağdaşı olan Lapturi / Lutipri devrinde başlamıştı.

Ancak, burada -tarihî gelişim bakımından- üzerinde önemle durulması gereken bir nokta vardır : önceki çağlara oranla Nairi konfederasyonu, bu devrede politik gücünü yitirmeye başlamış, buna karşılık Urartu konfederasyonunun egemenlik sahası genişlemiş, yâni politik güç ve üstünlüğü Nairi'den devralmıştır¹⁴¹. Salmanassar III.'ün 15. saltanat yılı (M.Ö. 844) olaylarındaki anlatımı¹⁴² bunu açıkça kanıtlamaktadır : Aramu / Arame'nin yönetimindeki Urartu'nun egemen olduğu topraklar, güney-doğudaki Tunibuni'den¹⁴³ kuzey-batıda Fırat'ın kaynak bölgesine kadar uzanmaktadır.

Oysa, M.Ö. XII. yüzyılın sonlarında ve M.Ö. XI. yüzyılın ilk çeyreğinde, Tiglatpileser I. (M.Ö. 1115-1077) devrinde, sözü geçen bu topraklar, politik üstünlük ve çok geniş bir coğrafi alana yayılması bakımından doruğuna ulaşan Nairi konfederasyonunun egemenliği altında idi¹⁴⁴ : Assur kralının anlatımı ile, geniş Nairi ülkelerinin

137 ARAB, I, no. 482; ARI, 2, no. 589.

138 ARI, 2, 146 dp.nt. 634 ve no. 648.

139 ARAB, I, no. 485 vdd.; ARI, 2, no. 648 vdd.

140 ARAB, I, no. 487; ARI, 2, no. 651.

141 Krş. M. Salvini, NU, 76-80; M.T. Tarhan, UNK, 79 vd.

142 Bkz.brd. dp.nt. 58'i kapsayan metin.

143 «KURTu-ni-bu-ni» için bkz. S. Parpola, NAT, 362; M. Salvini'ye (A.e., 76 dp.nt. 13) göre Salmanassar III.'ün kaynaklarındaki Tunibuni, Tiglatpileser I.'in annallerindeki Tunube / Tunubu olmalıdır ve bu, aynı annallerde sözü edilen Nairi konfederasyonunun «...23 ülkesi»nden biridir (=Kol. IV, str. 71 vdd.: ARAB, I, no. 236; ARI, 2, no. 30).

144 M. Salvini, A.e., 76 ve ayr.bkz. 48 vdd.; M.T. Tarhan, A.e., 80.

toprakları «...*Tumme*'den¹⁴⁵ *Daiaeni*'ye¹⁴⁶ kadar...»¹⁴⁷ uzanmaktaydı.

Sonuç olarak, Salmanassar III. devrinde Nairi teriminin iki anlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır¹⁴⁸ :

1) «*Etnik*» ve «*Coğrafi*» terim olarak : -aşağıda göreceğimiz *politik* terime oranla daha geniş anlamlı olup, Urartu'nun karşılığı şeklinde, yâni eş anlamlı olarak kullanılmıştır¹⁴⁹. M.Ö. 856'daki 2. *Urartu Seferi*'ni kapsayan ilgili bölümlerde şu bilgi görülür :

Kol. II, str. 54 vdd. : «....*Arzaşku*'dan hareket ettim ve *Eritia* dağına tırmandım. Orada, kendimin, görkemli bir kralî tasvirimi yaptırdım. Üzerine, efendim *Aşşur*'un zaferini ve *Urartu* ülkesinde hüküm sürdüğü kudretimin gücünü yazdım ve onu *Eritia* dağına diktim....»¹⁵⁰

Ancak, aynı bölümün hemen altında ise Nairi'yi kapsayan bilgiler yer almaktadır :

145 «*KURTum-me*» için bkz. S. Parpola, *A.e.*, 359; *Tumme*'nin coğrafi konumu hakkında çeşitli görüşler mevcuttur : M. Streck (*ZA*, XV, 1900, 296) bu bölgeyi, yerinde olarak, Revanduz'un güney ve güney doğusuna yerleştirmişti. M. Salvini de (*A.e.*, 22 vd.) Kırurri - *Tumme* bağıntısına dayanarak -M. Streck'in görüşüne yakın bir şekilde- Urmiye Gölü'nün güney-batısını önermektedir. Çünkü, *Aşşur-Naşrpal II.*, annelerinde (=Kol. I, str. 54 : *ARAB*, I, no. 440; *ARI*, 2, no. 545) Kırurri ülkesine *Tumme*'den girdiğini bildirir. Ayrıca, Salmanassar III. de, «*Kurkh Monoliti*»nde (Bkz.brd. dp.nt. 51 = Kol. II, str. 65 vd. : *ARAB*, I, no. 607) «...*Arbela*'nın kuzeyine çıkıp, *Kırurri* ülkesinin geçidinden geçtim...» demektedir. Görüldüğü gibi, *Arbela* burada ilgili görüşün dayanak noktasını oluşturmaktadır. Diğer görüşler ve eleştirileri için bkz. M. Salvini, *A.e.*, 21 dp.nt. 17, 81 dp.nt. 2; *Kırurri* için bkz. S. Parpola, *NAT*, 208 vd.; M. Streck, *ZA*, XIV (1899), 159; E. Michel, *WO*, I/2 (1947), 65 dp.nt. 2; R.M. Boehmer, *BJV*, 5 (1965), 192.

146 «*KURDa-ia-e-ni*» için bkz. S. Parpola, *A.e.*, 97; *Daiaeni* Erzurum bölgesini kapsamaktadır : M. Salvini, *A.e.*, 73 dp.nt. 3; krş. C.A. Burney, *AS*, XVI (1966), 61 ve *PHAAC*, 136 vd.; G.A. Melikishvili, *Nairi-Urartu*, 58 vdd.; Bu bölgenin adı Urartu kaynaklarında *Diauehi* olarak geçmektedir (*UKN*, 424 vd.).

147 Bkz. *ARAB*, I, no. 236 vd., 270, 275, 301, 319; *ARI*, 2, no. 30 vd., 69, 91, 142, 155.

148 M.N.van Loon, *Urartian Art*, 7; M. Salvini, *NU*, 79; M.T. Tarhan, *UNK*, 80.

149 Bkz.ykr. göst.yer. ve M.T. Tarhan, *A.e.*, 81.

150 *ARAB*, I, no. 605 vd.; bkz.brd. dp.nt. 51 (a) ve dp.nt. 56'ı kapsayan metnin devamıdır.

Kol. II, str. 58 vdd. : «....Dönüşümde, Nairi Ülkesi'nin Denizi'ne indim.....Denizden, hareket ettim ve Gilzanu ülkesine yaklaştım..... Krali şahsım için, görkemli bir stel yaptım, üzerine, efendim, en büyük efendim olan Aşşur'un zaferini ve kudretimin gücünü yazdım. Nairi ülkesinde hüküm süren kudretimin kanıtı olarak, şehrinin ortasındaki tapınağına, onu diktim....»¹⁵¹

2) «Politik» terim olarak : daha kısıtlı olup, Urartu'nun güneyindeki -ilgili bölümde değindiğimiz- Hubuškia¹⁵² bölgesini kapsar. Yukarıda belirtildiği gibi, politik üstünlük Urartu'ya geçmiş, Nairi'nin politik gücü ise bu bölgeye kayarak, nihâyet dar anlamı ile, adı geçen bölgenin topraklarına indirgenmiştir¹⁵³. Şöyle ki : Hubuškia'nın adı ilk kez Aşşur-Naşirpal II. (M.Ö. 883-859) devrinde karşımıza çıkar¹⁵⁴ : ancak -ilgili kaynaklardaki verilere göre- bu devirde, Hubuškia bölgesinin Nairi konfederasyonuna bağlı olmayan bağımsız bir ünite olduğu anlaşılmaktadır¹⁵⁵. Salmanassar III.'ün M.Ö. 858 ve M.Ö. 856'daki -Urartu'ya yönelik- ilk iki seferinde ise, bu bölgenin beyi, yâni yöneticisi olan Kakia, «şar KURna-i-ri : Nairi ülkesinin kralı» olarak tanımlanmaktadır :

Kol. I, str. 20 vdd. : «.....Hubuškia'ya yaklaştım. Hubuškia'ya ve onunla birlikte, civardaki 100 kenti ateşle yaktım. Nairi ülkesinin kralı Kakia ve ordusundan arda kalan askerleri, silâhlarının dehşetinden korktular ve yüksek dağlara kaçtılar.....»¹⁵⁶

Daha önce gördüğümüz gibi, bu devrede birleşik Urartu devletini Arame (Yakl. ol. M.Ö. 860-840) yönetmektedir. Assur kralının M.Ö. 829 ve M.Ö. 828'deki seferlerinde ise Hubuškia bölgesinin kralı olarak :

151 ARAB, I, no. 607.

152 Bkz.brd. dp.nt. 75.

153 M.N.van Loon, Göst.yer.; M. Salvini, A.e., 76, 79.; M.T. Tarhan, Göst.yer.

154 ARAB, I, no. 441, 457; ARI, 2, no. 545, 565.

155 M.T. Tarhan, A.e., 82.

156 ARAB, I, no. 598 ayr.bkz. 607; bzk.brd. dp.nt. 51 (a).

Str. 161, 177 : «...*Hubuškia'lı Data(na)*...»¹⁵⁷ görülmektedir. Aynı ad, Salmanassar III.'ün halefi Şamşi-Adad V.'in (M.Ö. 823-811) annelerinde Dadi¹⁵⁸ olarak karşımıza çıkar¹⁵⁹. Adı geçen yönetici, Seduri / Sarduri I.'in (Yakl. ol. 840-830/825) ve İşpuini'nin (Yakl. ol. M.Ö. 830/825-810) çağdaşdır. Ayrıca, Kaki(a) ve Data(na) / Dadi adlarının tipik Hurri adları olması¹⁶⁰, etnik köken yönünden bizce çok önemlidir.

Urartu kaynaklarında da Nairi ve Urartu -Assur kaynaklarında olduğu gibi- eş anlamlı olarak kullanılmıştır¹⁶¹ :

B) Urartu Kaynaklarındaki «Nairi = Urartu = Biaini(li)» Özdeşliği :

Hatırlanacağı gibi, Sarduri I., Madır Burç yazıtlarında kendisinden «*şar KURna-i-ri : Nairi ülkesinin krah*¹⁶²» olarak söz etmekteydi. Bu kralın halefi İşpuini ve oğlu Menua'nın (Yakl. ol. M.Ö. 810-786) ortak saltanatlarını kapsayan devreye ait Kelişin Stelindeki¹⁶³ çift dilli yazıtlarda ise, bu eş anlamlı terimlere bir yenisi daha eklenmektedir :

Urartuca metin, str. 19 : ...*Biaini ülkesinin krah*...

Assurca metin, str. 16 : ...*Nairi ülkesinin krah*...

Rusa I.'e (Yakl. ol. M.Ö. 735/730-714) ait Topzawa Stelindeki¹⁶⁴ çift dilli yazıtlarda da, yukarıdaki Biaini = Nairi özdeşliğine -Assur

157 *ARAB*, I, no. 587 vd.; bkz.brd. dp.nt. 54(c).

158 *ARAB*, I, no. 718.

159 M. Salvini, *NU*, 76; M.N.van Loon (*Urartian Art*, 10 dp.nt. 32'de) Dadi'nin, Argiştı I.'in (Yakl.ol. M.Ö. 786-764) Van kalesindeki annelerinde Dada olarak geçen şahısla aynı olabileceğine değinmektedir (Bkz. *CICH*, no. 111 = *UKN*, no. 127, III, str. 5 = *HChI*, no. 80, prg. 6, V); krş. *UKN*, 424.

160 A. Goetze, *HCA*, 104; M. Salvini, *Göst.yer*.

161 M.T. Tarhan, *UNK*, 82.

162 Bkz.brd. dp.nt. 46'yı kapsayan metin.

163 *CICH*, no. 12 = *UKN*, no. 19 = *HChI*, no. 9; ayr.bkz. W.C. Benedict, *JAOS*, 81 (1961), 359 vdd.; W. Kleiss - H. Hauptmann - v.d.yzl., *TKU*, 27, no. 1 ve 32, no. 61.

164 *CICH*, no. 146 = *UKN*, no. 264 = *HChI*, no. 122.; ayr.bkz. *TKU*, 27, no. 2.

kaynaklarından bildiğimiz, ancak ilk kez ve bir defaya mahsus olmak üzere- bu devrede görülen¹⁶⁵ yeni bir terim daha katılmaktadır :

Urartuca metin, str. 29 : ...*Biainili*...

Assurca metin, str. 26 : ...*Urartu*...

Bu çift dilli yazıttaki yeni terim MAT/KUR*Urartu*'dur : Sarduri I., İşpuini ve Menua'nın yazıtlarındaki MAT/KUR*Nairi*'nin eş anlamli olan karşılığıdır. Ayrıca da, görüldüğü gibi KUR*Biaini(li)* -yazıtların Assurca metinlerindeki- KUR*Nairi* ve KUR*Urartu*'ya eşit olmaktadır¹⁶⁶.

Böylece, birleşik devlet teriminin Aşşur-Naşirpal II.'den itibaren, Salmanassar III. devrindeki kaynaklarca ne şekilde kanıtlandığını ve buna paralel olarak Assur ve Urartu kaynaklarındaki «*Nairi = Urartu = Biaini(li)*» terimlerinin eş anlamda kullanıldıklarını açık bir şekilde görmüş olduk.

Urartular -ilgili yazıtlarında¹⁶⁷ - yerel dillerinde, kendi öz varlıklarını tanımlamak için «*Biaini(li)*»¹⁶⁸ adını kullanmışlardır¹⁶⁹ :

165 M. Salvini, *NU*, 16 vd.; *UKN*, 445.

166 M. Salvini, *Göst.yer.*; M.T. Tarhan, *UNK*, 83.

167 Bkz. *HChI*, 178; *UKN*, 423.

168 Bu terimle ilgili olarak bkz. : C.F. Lehmann-Haupt, *SPAW*, 1900, 655; A. Goetze, *ZA.NF.*, V (1930), 103; I.I. Meşčaninov, *Urartskogo jazyka*, «*Biaini(li)*» maddesi; J. Friedrich, *Einführung*, 12 ve prg. 47 ve *HdO*, II/1-2 (1969), 38, 40, 47, prg. 59; G.A. Melikishvili, *Nairi-Urartu*, 28 vd.; *UKN*, 423 ve *Die Urartäische Sprache*, Rome, 1971, 25 vd., 32, 42; B.B. Piotrovskii, *IrdV*, 40 ve *Urartu*, 50 vd.; krş. A. Goetze, *Kleinasien*, 191; E. Bilgiç, *TAD*, IX/1 (1959), 46; M.N.van Loon, *Urartian Art*, 1 ve dp.nt. 2; M. Salvini, *NU*, 15 vdd., özellikle dp.nt. 10 ve *Urartu* (1976), 11; Urartular'ın, kendilerine verdikleri -çoğul isim olan- bu terim -«*Biāne*» veya «*Viane*»- ile bağıntılı olarak, başkent Tuşpa'nın daha sonraki geç devirlerde ve günümüzdeki adı olan Van arasındaki büyük benzerlik dikkat çekicidir : M. Streck (*ZA*, XIV, 1899, 121'de) ilk kez *Biaiana = Van* eşitliğini ileri sürmüş ve bu özdeşlik, daha sonraki araştırmacılar tarafından da benimsenmiştir.

169 M.T. Tarhan, *UNK*, 84; Bununla bağıntılı olarak, Urartu Devleti'nin görkemli merkezlerinde yoğun bir şekilde bulunan -çeşitli adlarla ve terimlerle tanımlanan- «kırmızı-parlak astarlı» tipik Urartu keramiklerini, kendi öz yapıtları olması nedeniyle, meslektaşım Doç. Dr. V. Sevin'le birlikte *Biainili Keramikleri* adıyla tanımlamaktayız (*An Ar*, IV-V, 1976/1977, 291 vd. dp.nt. 68).

Bu terim, Urartu Devleti tarihi boyunca, devamlı olarak görülmektedir. Yukarıdaki yazıtlarda izlediğimiz diğer iki terim, yâni Nairi¹⁷⁰ ve Urartu ise değişik zamanlarda kullanılmıştır : Nairi özellikle M.Ö. IX. yüzyıldaki kralların devrinde, Urartu ise -yukarıda değindiğimiz gibi, bir kez- Rusa I. çağında izlenmektedir¹⁷¹. Ancak, Urartu krallarının -kendi öz varlıklarını ve yönettikleri Urartu Devleti'ni tanımlarken kullandıkları- *Biaini(li) ülkesinin kralı* ünvanının yanı sıra, özellikle M.Ö. IX. yüzyılda *Nairi ülkesinin kralı* ünvanını kullanmaları dikkat çekicidir. Çünkü, yüzeysel bakıldığında bu terim ve ünvan, tarihî gelişimin sonuçlarına ters düşmektedir : ilgili bölümlerde değindiğimiz gibi, Urartu Devleti'nin kuruluş evresinde Nairi konfederasyonu politik gücünü yitirmeye başlamış, buna karşılık Urartu konfederasyonu ise güçlenerek, egemenlik sahasını genişletmiş, politik güç ve üstünlüğü devralmıştı. *Nairi ülkesinin kralı* ünvanıyla ve ters düşen bu durumla bağıntılı olarak, bazı araştırmacılar yorumda bulunmuşlardır :

Meselâ, A. Goetze'ye¹⁷² göre : -sonraki kralların kullandıkları bu ünvanlar, bu krallığı, Nairi ve böylelikle de Hurri çağının gelenekleriyle bağdaştırmaktadır.

E. Bilgiç de¹⁷³ aynı görüşü paylaşmakta : bunların eski bir geleneğe dayanmakta olduklarını ve geçmiş devirlerle olan bağıntıya delil teşkil ettiklerini¹⁷⁴ söylemektedir.

M. Salvini¹⁷⁵ ise şu şekilde bir açıklama yapar : *Sarduri I. ve oğlu İşpuini, kendi yazıtlarında 'Nairi kralı' olarak tanımlanmaktadır. Bu ünvan, -özellikle sınır bölgesine dikilen - 'Kelişin Steli'ndeki Assurca metni okuyacak olan Assurlular'a karşı bir propoganda unsuru olarak kullanılmıştır. Böylelikle, Nairi'nin politik fonksiyonunun mirasçısı olarak görünmek ve Assur'un kuzeyinde yerleşmiş olan anti - assur Hurri toplumlarının -bu düşman devlete karşı- savunmasını belirtmek istemişlerdir.*

170 Bkz. *HChI*, 196; *UNK*, 436.

171 M. Salvini, *A.e.*, 17; M.T. Tarhan, *UNK*, 84.

172 *Kleinasien*, 191; krş. E. Akurgal, *Anatolia*, IV (1959), 68.

173 *TAD*, IX/1 (1959), 46.

174 Krş. B.B. Piotrovskii, *Urartu*, 50 vd.

175 *NU*, 78; ayr.bkz. *Urartu* (1976), 11.

M.Ö. IX. yüzyılda, bu ünvanın kullanılmasını -yukarıda görüşlerini belirttiğimiz araştırmacılara paralel olarak- şöylece özetliyebiliriz :

- a— Urartu kralları bu ünvanı kullanmakla, Assurlular'ın M.Ö. XIII. yüzyıldan beri *Nairi ülkeleri* olarak tanımladıkları geniş topraklardaki kesin egemenliklerini belgelemek istemişler;
- b— Aynı zamanda da, Nairi ve Urartu konfederasyonlarının birleşmesi sonucunda oluşan Urartu Devleti'nin, temelinde yatan birleştirici bu ana etkeni ve kökenleri çok eskiye dayanan ortak geleneklerin tarihsel devamlılığını vurgulamışlardır¹⁷⁶.

Oysa, Urartu Devleti'ndeki merkezileşme organizasyonları sürekli ve yoğun bir şekilde uygulanıp, tam anlamı ile merkezî devlet otoritesi yerleşince, M.Ö. IX. yüzyılı tâkiben, M.Ö. VIII. yüzyılın ikinci yarısında, Rusa I. devrinde bu terim terkedilmiştir : çünkü, artık Urartu terimi, devleti temsil etmektedir¹⁷⁷. Rusa I.'in (Yakl. ol. M.Ö. 735/730-714) çağdaşı olan Assur kralı Sargon II. de (M.Ö. 721-705) -buna paralel bir şekilde- son kez Nairi ve Urartu'yu eş anlamlı olarak kullanmıştır (Bu tarihten sonra Assur annelerinde Nairi'den bahsedilmez). Ancak, burada -yukarıda belirtildiği gibi- Urartu, devleti temsil etmekte, Nairi ise etnik ve coğrafik birliği yansıtmaktadır¹⁷⁸ (Kırş. Bölüm II, A, 1). Sargon II.'nin M.Ö. 714'deki ünlü 8. *Sefer*'ini kapsayan ayrıntılı metindeki bir bölüm¹⁷⁹ bunu açıkça kanıtlamaktadır :

Str. 414 : «....*Urartu üzerine, en uzak sınırlarına kadar, kederi yaydım ve ebedî gözyaşlarını Nairi üzerine döktüm....*»

Fakat, bu arada, aynı metinde Nairi, Hubuşkia ile bağıntılı olarak daha dar anlamda kullanılmıştır (Kırş. Bölüm II, A, 2) :

Str. 307 : «....*Nairi ülkesinin kralı Ianzu'nun bölgesine yaklaştım. Ianzu, Nairi kralı, kralî şehri Hubuşkia'dan, 4*

176 M.T. Tarhan, *UNK*, 84b.

177 M. Salvini, *A.e.*, 79.

178 M. Salvini, *Göst.yer.*

179 F. Thureau-Dangin, *Huitième Campagne*, str. 414, 307; *ARAB*, II, no. 175, 168.

*berû'luk*¹⁸⁰ bir mesafeden gelerek beni karşıladı ve ayaklarımı öptü....»

Yukarıda yaptığımız açıklamayı kanıtlayacak başka belgeler de mevcuttur : Assur Eponim Listelerinde¹⁸¹ -Urartu Devleti tarihi boyunca- Nairi ile bir savaştan söz edilmez. Oysa, Urartu'nun yanı sıra, ayrı bir politik bütün olarak kabul edilen Hubuşkia üzerine yapılan seferlerden sık sık bahsedilir¹⁸². İncelediğimiz Assur kaynaklarında Nairi bir devlet bütünlüğü olarak değil, yönetilen bütünlüklerle birlikte yer almaktadır¹⁸³. M. Salvini'ye¹⁸⁴ göre, bunda coğrafi ve idarî bir anlayış mevcuttur.

Bu arada, Urartu krallarının kullandıkları diğer bir ünvan üzerinde de, kısaca durmak istiyoruz : «*şar kişšati : kâinatın / evrenin kralı*»¹⁸⁵. Bu ünvan, Sarduri I.'den itibaren, Urartu Devleti'nin, Assur'la komşu oldukları kuzey Mezopotamya ve Urartu egemenlik sınırları dışındaki diğer ülkeler üzerinde hak iddiasında bulunmaya başladığını¹⁸⁶; ezeli düşmanları Assur'a karşı rakip olduklarını¹⁸⁷; buna paralel olarak, Urartu krallarının -çağının süper politik gücü ve devî sayılan- Assur Devleti'ni yöneten krallarla, kendilerini aynı düzeyde gördüklerini veya göstermek istediklerini vurgulamaktadır¹⁸⁸.

Ancak, Mezopotamya'daki krallar tarafından yüzlerce yıldan beri kullanılan bu ünvanın yanı sıra, çivi yazısı ve sanat'ta görülen bazı üslûp ve öğelerle¹⁸⁹ birlikte idarî teşkilâtın organizasyonu, bü-

180 1 *berû* = 2 saatlik yol : *ARAB*, II, 500.

181 V. Ungnad, *RAss*, II, 428 vd. : «Eponymenlisten der Form Cb».

182 V. Ungnad, *Göst.yer.* : M.Ö. 801, 791, 785, 784 yılları eponimi.

183 M. Salvini, *NU*, 79 ve dp.nt. 25'de göst.yer.

184 *Göst.yer.*

185 Bkz.brd. dp.nt. 46'yı kapsayan metin; *Kelişin Steli* (=str. 16 : Assurca metin) bkz.brd. dp.nt. 163'de göst.yer.; krş. *UKN*, 378.

186 E. Bilgiç, *TAD*, IX/1 (1959), 46; krş. B.B. Piotrovskii, *Urartu*, 64 vd.

187 E. Akurgal, *Anatolia*, IV (1959), 68; T. Özgüç, *Altıntepe*, II, 2 vd.; B.B. Piotrovskii, *Göst.yer.*

188 M.T. Tarhan, *UNK*, 84d; krş. M. Salvini, *Urartu* (1976), 11.

189 Urartu sanatı ve Assur etkileri için bkz. E. Akurgal, *A.e.*, 70 vdd. ve *Kunstzentren*, 127 vdd.; B.B. Piotrovskii, *UKVA*, 15 vdd.; M.N.van Loon, *Urartian Art*, 166 vdd.; G. Azarpay, *UAA*, 72 vdd.; B. Hrouda, *Vorderasien*, I, 262 vdd.; ilgili diğer eserler için bkz. W. Kleiss - H. Hauptmann - v.d.yzl., *TKU*, 37 vdd.

rokrasi¹⁹⁰ gibi diğer benzer elemanlar ve kurallar, Assur kültürünün Urartu «Devletine» ve «Sarayına» ne denli nüfûz ettiğini açıkça göstermektedir.

190 M.N.van Loon, *A.e.*, 14 ve dp.nt. 63; J.V. Kinnier Wilson, *The Nimrud Wine Lists*, 116, krs. 12 vdd.; ayr.bkz.brd. dp.nt. 125.

ASSUR KAYNAKLARI :

Salmanassar I. (M.Ö. 1274-1245)	Uruatri
Tukulti-Ninurta I. (M.Ö. 1244-1208)	Nairi

↑ Deniz Kavimleri'nin Göçleri;
Ege Göçleri
↓ (Assur kaynaklarında Uruatri ve Nairi hakkında bilgi yoktur)

Tiglatpileser I. (M.Ö. 1115-1077)	Uruatri - Nairi
Aššur-bēl-kala (M.Ö. 1074-1057)	Uruatri - Nairi

↑ Aramî Göçleri
↓ (Assur kaynaklarında Uruatri ve Nairi hakkında bilgi yoktur)

Adad-Nirari II. (M.Ö. 911-891)	Uruatri - Nairi
Tukulti-Ninurta II. (M.Ö. 890-884)	Nairi

URU(Ü)ATRİ ve NAİRİ KONFEDERASYONLARI

URARTU DEVLETİ'NİN «KURULUŞ EVRESİ»

Aššur-naširpal II. (M.Ö. 883-859)	Uruatri = Nairi	Lutipri (Yakl. ol. M.Ö. 880-860)
	Kral : Lapturi / Labturu (M.Ö. 882, 879, 866)	
Salmanassar III. (M.Ö. 858-824)	Başkent : Tušpa / Tušhan (?)	URARTU KAYNAKLARI :
	Uruatri = Nairi	
	Kral : Arame / Aramu (M.Ö. 858, 856, 844)	
	Başkent : Sugunia (M.Ö. 858) Arzaškun (M.Ö. 856)	
URARTU DEVLETİ	Kral : Scduri (M.Ö. 832)	Sarduri I. (Yakl. ol. M.Ö. 840-830/825)
	Başkent : Turušpa (M.Ö. 856 ?)	Tušpa

KURUCU KRALLAR

URARTU = NAİRİ KONFEDERASYONLARI = BİRLEŞİK URARTU DEVLETİ

I. Ana Devre

II. Ana Devre

Kısaltmalar

- AfO* : *Archiv für Orientforschung* (Berlin/Graz).
- AKA* : E.A.W. Budge - L.W. King, *Annals of the Kings of Assyria*, London, 1902.
- Altıntepe, II* : T. Özgüç, *Altıntepe II : Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler -Tombs, Storehouse and Ivories*, Ankara, 1969.
- An Ar* : *Anadolu Araştırmaları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını (İstanbul).
- ARAB, I-II* : D.D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, I : *Historical Records of Assyria from the Earliest Times to Sargon*; II : *Historical Records of Assyria from Sargon to the end*, Chicago, 1926-1927 (Aynı basım : New York, 1968).
- Aram Naharaim* : R.T.O'Callaghan, *Aram Naharaim : A Contribution to the History of Upper Mesopotamia in the Second Millennium B.C.*, (= *Analecta Orientalia*, 26) Roma, 1948.
- ARI, 1-2* : A.K. Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions*, 1 : *From the Beginning to Ashur-res-ha-ishi I*; 2 : *From Tiglath-pileser I to Ashur-nasir-apli II*, Wiesbaden, 1972, 1976.
- ARM I* : G. Dossin, *Archives royales de Mari, I : Correspondence de Šamši-Addu*, Paris, 1950.
- Armenien* : C.F. Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt*, I, II/1, II/2, Berlin, 1910, 1926, 1931.

- AS* : *Anatolian Studies*, Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara (London).
- AVIU* : I.M. Diakonov, «Assiro-vavilonskie istočniki po istorii Urartu», *Vestnik Drevnej Istorii*, 1951, 2, 255-356; 1951, 3, 205-253 (Moskva).
- BA* : *Beiträge zur Assyrologie* (Leipzig).
- Bi Or* : *Bibliotheka Orientalis* (Leiden).
- BJV* : *Berliner Jahrbuch für Vor-und Frühgeschichte* (Berlin).
- CICH* : C.F. Lehmann-Haupt, *Corpus Inscriptionum Chaldaicarum*, I-II, Berlin-Leipzig, 1928, 1935.
- Einführung* : J. Friedrich, *Einführung ins Urartäische*, (=MVAeG, 37/3), Leipzig, 1933.
- Grundzüge* : K. Bittel, *Grundzüge der Vor-und Frühgeschichte Kleinasiens*, Tübingen, 1945.
- HCA* : A. Goetze, *Hethiter, Hurriter und Assyrer : Hauptlinien der vorderasiatischen Kulturentwicklung im 2. Jahrtausend v. Chr.*, Oslo, 1936.
- HChI* : F.W. König, *Handbuch der chaldischen Inschriften*, (AfO, Beiheft 8), Graz, 1955-1957.
- HdO* : *Handbuch der Orientalistik* (Leiden- Köln).
- Histoire d'Arménie* : N. Adontz, *Histoire d'Arménie : les origines du Xe siècle au VIe (Vv. J.C.)*, Paris, 1946.
- Huitième Campagne* : F. Thureau-Dangin, *Une relation de la huitième campagne de Sargon*, Paris, 1912.
- ICCAM* : A.H. Layard, *Inscriptions in the Cuneiform Character from Assyrian Monuments*, London, 1851.
- IR-VR* : H.C. Rawlinson, *The Cuneiform Inscriptions of Western Asia*, I-V, London, 1861-1909.
- IrdV* : B.B. Piotrovskii, *Il regno di Van (Urartu)*, Roma, 1966 (Rusça'dan çev. M. Salvini), bkz. (=VT).

- JAOS** : *Journal of the American Oriental Society* (New Haven).
- JCS** : *Journal of Cuneiform Studies* (New Haven).
- JRAS** : *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* (London).
- KAH, I-II** : I : L. Messerschmidt, «Keilschrifttexte aus Assur historischen Inhalts», *WVDOG*, 16 (1911).
II : O. Schroeder, *WVDOG*, 37 (1922).
- KB** : *Keilinschriftliche Bibliothek* (Berlin, 1889-1915).
- Kleinasien** : A. Goetze, *Kleinasien*, (*Kulturgeschichte des Alten Orients*, III/3), München, 1957².
- Kunstzentren** : E. Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, Ankara, 1968.
- KVU** : H.A. Rigg, *The Kingdom of Van (Urartu) : Its Origin in relation to the Hurrian Problem*, Harvard, 1936 (University of Harvard, Doktora tezi).
- Le Gac** : *Les inscriptions d'Assur-nasir-aplu III*, (=Düzeltme : II), Paris, 1907.
- Materialien** : C.F. Lehmann-Haupt, *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*, (=Abhandlungen der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philosophisch-historische Klasse, Neue Folge, IX/3), Berlin, 1906-1907, 64-124.
- MTREB** : *Istanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni* (İstanbul).
- Nairi-Urartu** : G.A. Melikishvili, *Drevnevostočnye materialy po istorii narodov Zakavkaz'ja, I : Nairi - Urartu*, Tbilisi, 1954.
- NAT** : S. Parpola, *Neo-Assyrian Toponyms*, (=AOAT, 6), Neukirschen-Vluyn, 1970.
- NPN** : I.J. Gelb - P.M. Purves - A.A. Mac Rae, *Nuzi Personnel Names*, (*OIP*, LVII), Chicago, 1943 (1964²).

- NU : M. Salvini, *Nairi e Ur(u)atri : Contributo alla storia della formazione del regno di Urartu*, Roma, 1967.
- Or NS : *Orientalia, Nova Series*, (Roma).
- PHAAC : C.A. Burney - D.M. Lang, *The Peoples of the Hills : Ancient Ararat and Caucasus*, London, 1971.
- PZ : *Prähistorische Zeitschrift* (Berlin-Leipzig).
- RAss : *Reallexikon der Assyriologie* (Berlin-Leipzig).
- RE : *Pauly - Wissowa - Kroll - Mittelhaus, Realencyclopaedie der Klassischen Altertumswissenschaft* (Stuttgart).
- RLV : *Reallexikon der Vorgeschichte* (Berlin, 1924-1932).
- SPAW : *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften* (Berlin).
- TAD : *Türk Arkeoloji Dergisi* (Ankara).
- TKU : W. Kleiss - H.Hauptmann - v.d.yzl., *Topographische Karte von Urartu : Verzeichnis der Fundorte und Bibliographie*, Berlin, 1976.
- TTAED : *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi* (Ankara).
- UAA : G. Azarpay, *Urartian Art and Artifacts : A Chronological Study*, Berkeley - Los Angeles, 1968.
- UKN : G.A. Melikishvili, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskva, 1960.
- UKVA : B.B. Piotrovskii, *Urartu : The Kingdom of Van and its Art*, London, 1967 (Bkz. VT = *IrdV*'nin kısaltılmış çevirisi).
- Urartu* : B.B. Piotrovskii, *Urartu*, Geneva, 1969.
- Urartu* : T. Beran, *Urartu (Kulturgeschichte des alten Orient*, ed. H. Schmökel), Stuttgart, 1961.
- Urartu* (1976) : *Urartu : ein wiederentdeckter Rivale Assyriens*, München, 1976.

- Urartian Art* : M.N.van Loon, *Urartian Art : Its Distinctive Traits in the light of New Excavations*, Leiden, 1966.
- Vorderasien, I* : B. Hrouda, *Vorderasien I : Mesopotamien, Babylonien, Iran und Anatolien*, München, 1971.
- VT* : B.B. Piotrovskii, *Vanskoe Tsarstvo (Urartu)*, Moskva, 1959.
- WO* : *Welt des Orients* (Wuppertal).
- WVDOG* : *Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient - Gesellschaft* (Leipzig).
- WZKM* : *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* (Wien).
- ZA* : *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete-Vorderasiatische Archäologie* (Leipzig); *ZA NF* (=Neue Folge) (Berlin - Leipzig).
- ZDMG* : *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* (Leipzig).
- ZE* : *Zeitschrift für Ethnologie* (Berlin).